

DEMOGRÁFIA ÉS ÖRÖKLÉSI RENDSZER A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT¹

FARAGÓ TAMÁS

*„A múltat mindig nehéz vagy lehetetlen
úgy rekonstruálni, amilyen volt, de sokkal
könnyebb megmutatni, milyen nem volt.”
(Georg W. Iggers 2005)*

1. Bevezető

Jelen írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy a címben jelzett problémát az 1900–1910 közötti időszakra vonatkozóan a megyei adatok szintjén nagy vonalakban áttekintsük. Mindez szándékaink szerint két további törekvést is jelez. Egyrészt a problémakör regionális különbségeket is figyelembe vevő megközelítését kíséreljük meg, másrészt minden esetben jelezni fogjuk azt, ha véleményünk szerint adataink, eredményeink, avagy hipotetikus következtetéseink bizonyos mértékig a távolabbi múltra – még inkább az akkor kezdődött folyamatokra – nézve is érvényesnek, vagy legalább valószínűnek tekinthetők. Más-képpen megfogalmazva: az egyedi és viszonylag részletes, nagy területet átfogó adathalmazból, ahol lehetségesnek látjuk, megpróbálunk az azt megelőző múltra érvényes következtetéseket is levonni.

Mind az öröklési rendszerek, mind ehhez szorosan kapcsolódva a végrendelkezés több tudományterület fontos kutatási területét képezi több mint egy évszázad óta. A jogtörténészekén kívül a 19. század végétől a néprajzkutatók állandó érdeklődése kíséri e témakört, s ugyancsak megkülönböztetett figyelmet szentelnek neki az utolsó évtizedek társadalomtörténeti vizsgálatai is. Ráadásul régóta felmerült annak a lehetősége, hogy az örökösödési rendszerek

¹ Jelen szöveg az University of Minho (Guimaraes, Portugália) és a COST A-34 program („Gender and well-being: work, family and public policies”) szervezésében létrejött 2007. április 25–28. között tartott konferencián elhangzott előadás bővített és átdolgozott változata. A kutatás végrehajtásához fontos segítséget nyújtott Őri Péter, SPSS programmal végzett elemzési tapasztalatainak átadásával, melyet ezúton is külön, nyomatékosan köszönünk. A kéziratához fűzött megjegyzéseiért köszönettel tartozunk Őri Péternek és Juhász Pálnak. Esetleges téves vagy vitatható megállapításaiért azonban természetesen minden felelősség e sorok íróját terheli.

demográfiai összefüggésekkel is bírnak, így a problémakör a történeti demográfiai kutatások látókörébe is bekerült. Világosabban megfogalmazva azt a feltevést, ami részben ezt a vizsgálatot is elindította: számos szerző állítja, hogy az egyes öröklési rendszerek határozott következményekkel járnak a népesség házassági, termékenységi és vándorlási magatartására, illetve folyamataira vonatkozóan.

Konkréten a huszadik század eleji paraszti örökösödéssel kapcsolatos kutatások (Mattyasovszky 1904; Baross 1905) vetették fel azt, hogy a Magyarországon széles körben elterjedt osztó örökösödés részben felelősnek tekinthető mind az egyke elterjedéséért, mind a kivándorló mozgalmak erősödéséért. E megállapításokat számos, főként néprajzkutatók által készített vizsgálat azóta is visszhangozza (Bónis 1941; Morvay – Tátrai 1977–81; Tárkány Szűcs 1981, 1984; Csukás 1997). A társadalomtörténész Kövér György (1998. 48.) viszont óvatosabban fogalmaz: a szóban forgó összefüggéseket a fentieknél jóval bonyolultabbnak tartja, de véleménye annyiban megegyezik az említett szerzőkkel, hogy az örökösödési rendszerek szerinte is hatást gyakorolnak a népesség demográfiai magatartására. Melyik vélemény tükrözi inkább a tényleges demográfiai folyamatokat, már amennyire ez a vonatkozó adatok alapján rekonstruálható? Egyáltalán igaz-e, hogy az örökösödési rendszerek, és a demográfiai jelenségek között szoros kapcsolat van? Ez az egyik kérdés tehát, melyet a továbbiakban a rendelkezésre álló adatok fényében vizsgálni szeretnénk.

Másik vizsgálandó kérdésünk – mely mind tartalmilag, mind jelentőségét tekintve szorosan kapcsolódik az előbbihez – arra vonatkozik, hogy milyen volt az örökösödés gyakorlata a történeti Magyarországon az első világháború előtt. Itt azonban egy megszorítással kell élnünk. Nem foglalkozunk sem a nemesek, sem a városi népesség örökösödési gyakorlatával, melyet egyrészt a törvények és rendeletek a kora középkor óta világosan szabályoztak, másrészt a történeti jellegű kutatások és forrásközlések – különösen a városokra vonatkozóan – már viszonylag részletesen elemeztek.²

A népesség túlnyomó többségét kitevő parasztság esetében – melyhez ez esetben nyugodtan hozzá számíthatjuk néhány speciális privilégiumokkal rendelkező területtől, illetve helytől eltekintve a mezővárosi népesség túlnyomó többségét is – ameddig írásos forrásaink segítségével az időben visszatekinthetünk, az örökösödést az egyes vidékek szokásjoga szabta meg. A jogtörténet ehhez mindössze annyi tesz hozzá, hogy rendszeresen említi, miszerint Werbőczy 16. század eleji törvénygyűjteményének egy passzusa szerint a szerzett

² A teljesség igénye nélkül hivatkozunk Rác István (1983, 1984, 1989) debreceni, Horváth József (1995–1997) győri, Szende Katalin (1997, 1999) soproni, pozsonyi és eperjesi kutatásaira, további Benda Gyula (1988–2005), illetve az alföldi városok (Apró 2006) számos forráskiadványára. A nemesi öröklés gyakorlatának történetére vonatkozóan csak példaképp említjük a Turul folyóiratban megjelent genealógiai cikkek sokaságát vö. Benda 1984; Fügedi 1992.

vagyon tekintetében a jobbágyok részére a szabály a javak utódok közötti egyenlő osztálya, ténylegesen azonban a lányok inkább kiházasítást kaptak (Magyar Jogi Lexikon 1898–1907; Eckhart 1946; Csizmadia – Kovács 1972; Mezey 1996; Pribula 2002). Az azonban nem kap elegendő hangsúlyt a jogtörténeti munkákban, hogy a jobbágytelek esetében tulajdonképpen nincs egységes központi szabályozás arra vonatkozólag, hogy annak birtoklása³ hogyan, és kire/kikre száll át generációról generációra. A kérdést elintézik azzal, hogy az általános szakmai vélekedés szerint Magyarország tágabb régiókn, Közép- és Kelet-Európa túlnyomó részével együtt ahhoz az európai peremvidékhez tartozott, melyet az egyenlő osztásos örökösödés rendszerek jellemeztek (Kaser 2002).⁴

Sejtéseink és töredékes ismereteink szerint azonban ez a magyarországi öröklési rendszer talán még sem volt annyira stabil és egyöntetű, mint ahogy azt a kutatás beállítja. Egyrészt nem volt monolit, vagyis korántsem biztos, hogy minden területen, illetve társadalmi csoport körében ugyanazon szabályozás érvényesült. Másrészt bizonyos, hogy az öröklés szabályozása – és még kevésbé az örökösödési gyakorlat – nem tekinthető változatlanak egészen a polgári jogrendszer kiépüléséig. Harmadrészt a konkrét örökösödési kutatások számos esetben kimutatták,⁵ hogy az egyenlő osztály főszabálya csak tendenciaként érvényesült, különböző megfontolásból az esetek egy kisebb részében az örökgyógyok ettől rendszeresen eltértek.

Ráadásul a nemzetközi kutatások már több mint két évtizeddel ezelőtt mind szimulációval, mind tapasztalati úton kimutatták, hogy az iparosítás előtti korszak időszakában a családok mindössze harmadában található egynél több fiúörökös, így ténylegesen csak a családfők kisebb része kerülhetett olyan választás elé, hogy megossza, avagy egyetlen örökös kezébe juttassa a családi gazdaságot. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a korszak viszonylag mostoha körülményei között a potenciálisan több fiúörökössel rendelkezők és a fiúörökös nélküli családok száma oly kevéssé tért el egymástól, hogy megfelelő házassági és örökösödési technikák esetén szinte mindenki meg tudta találni a helyét a társadalomban mindaddig, amíg a 19. század második felében megindult demográfiai átmenet meg nem zavarta a népesség hagyományos szerkezetét és folyamatait (Wrigley 1978 vö. Hayami 1983).

³ Tulajdonjogról itt nem beszélhetünk, az egészen a jobbágyfelszabadításig, avagy a 19. század első felében néhány helyen bekövetkezett önkéntes megváltakozásig (egyes közösségek jobbágyi viszonyainak pénzváltás révén külön egyezséggel történő felszámolásáig) a földesurat illette.

⁴ Jelen esetben a déli területek zadruga típusú közösségeivel, ahol az együtt-élő csoporton belül a közösen birtokolt földterület osztódás nélkül mehetett át akár évszázadokon át az egymást követő generációk között, nem foglalkozunk (Hammel 1968, 1972; Todorova 1990; Zmegac-Capo 1996).

⁵ Rác 1989. 375–376.; Tárkány Szűcs 1961. 271–286.

Nem biztos persze, hogy a fenti elméleti számítások és gyakorlati tapasztalatok mindig és mindenütt egy az egyben érvényesülni tudtak. Legalábbis erre utal, hogy a Kárpát-medencében az újkortól kezdve számos apró jelét látjuk annak, hogy mind egyes társadalmi csoportok, mind a hatóságok változtatni szeretnének az öröklődés gyakorlatán. Egyrészt a helyi és a központi hatóságok a 18. század óta egyaránt törekednek a parasztság örökösödésével kapcsolatos fontosabb ügyek nyilvántartására (Benda 1988. XLIII), másrészt az úrbérrendezés óta sorozatosan jelennek meg a jobbágybirtok felosztásának alsó határát megszabó rendeleti és törvényi korlátok. Ezek viszont tulajdonképpen az osztó örökösödési rendszer érvényének határok közé szorítását jelentik.⁶ Mindehhez társulnak azok a gyakran már korábban megjelent, meghatározott térben, és számos közösség számára meghatározó módon a 18. század közepétől széles körben érvényesülő telekmegosztási korlátok és tilalmak, melyek földesúri engedélyhez kötötték és csak egy megszabott minimum méret felett tették lehetővé a birtokosztályt a parasztok számára.⁷ Talán az sem véletlen, hogy egyes adatok, melyek főleg azokról a területekről származnak, ahol mód volt más öröklési gyakorlatok – elsősorban a 18. század folyamán bevándorolt német parasztság osztatlan örökösödési stratégiája – megismerésére, a vonatkozó szokásjogi rendszer megváltoztatására irányuló spontán törekvésekről is számot adnak.⁸ Vagyis egyrészt a jelek arra mutatnak, hogy kialakulóban van valamilyen feszültség a földbirtoklás lehetősége és a földet birtokolni akaró új generációk létszáma között, másrészt azt is jelzik, hogy mind a hatóságok, mind az érdekeltek (az uradalmak és a birtokos parasztság) egyaránt keresik az ebből kivezető utakat.

A továbbiakban megpróbáljuk tehát a különböző típusú örökösödési rendszerek súlyát, területi elterjedését, esetleges változásait vizsgálni, különös tekintettel demográfiai összefüggéseikre, vagyis arra, hogy mennyiben jelentettek

⁶ Az úrbérrendezés a feloszthatóság határát még a telek egy nyolcadában állapította meg (Pauly 1817. I. 10.), az 1836: V. tc., illetve az 1840: VIII. tc., pedig azt egy negyedre emelte. A telkek negyedrésznél kisebbre osztásának tilalmát csak az 1871: LII. Tc. 55.§. oldotta fel (Kolozsvári – Övári 1896), vagyis ez a korlátozás a polgári jogegyenlőség 1853. évi bevezetését követően még közel két évtizedig fennállt (Hársfalvi 1965. 148–150.). Csak ezt követően lett teljesen szabad a paraszti birtokforgalom, illetve az ingatlanok akár kisebb darabokban történő természetbeli örökítése vagy eladása.

⁷ Néhány szörványadat erre vonatkozóan: Faragó 1973. 109.; Fél – Hofer 1967. 24.; Lakatos 1957. 321–322.; Mendöl 1928; Révész 1956, 45–46.; Szabad 1957. 138–142.; Szendrey 1968. 136–137. (Az adatok főként az Alföldre és peremvidékére, valamint az Észak-Dunántúlra vonatkoznak.)

⁸ Az ingatlanok egyetlen örökös kezére juttatása, az úgynevezett törzsöröklés gyakorlata több helyütt – főként a Dunántúlon és az Alföldön – adataink szerint a magyar parasztság körében is megjelenik a 18–19. század folyamán. Ennek ellenére azonban az örökösödési gyakorlaton belül ez a törekvés – egyes helyi kivételektől eltekintve – még a 20. században is elenyésző (Fél 1944; Husz 2000; Révész 1956; T. Mérey 1965; Wellmann 1933).

megoldást a művelhető földterület és a népességszám közötti lassan növekvő feszültség feloldására vagy levezetésére.

2. A vizsgálat forrásai

Vizsgálatunk két forráscsoportra támaszkodik. Az első az OMGE⁹ 1902–1904 körül végrehajtott kérdőíves felmérése a paraszti örökösödési gyakorlatról, a másik, az előbbit kiegészítő forráscsoport az egykorú hivatalos statisztika azon adatait tartalmazza, amelyeket az örökösödéssel kapcsolatba hozható népesedési folyamatok (és néhány gazdasági, illetve kulturális jellemző) leírására alkalmasnak találtunk. Magáról az OMGE-vizsgálatról nem kívánunk részletesebben szólni, néhány évvel ezelőtt azt jogtörténeti és jogi antropológiai szemszögből Bognár Szabina részletesen feldolgozta (Bognár 2002). Ami vizsgálatunk megértéséhez feltétlenül szükséges, az alábbiakban foglalható össze. A kérdőív 28 kérdést tartalmazott. Ezeknek azonban csak egy része foglalkozott az örökösödési gyakorlat felméréssel. Számos kérdés több más olyan jellemzőre kérdezett rá (a parasztföld aprózódásának állapota, eladósodottsága, kivándorlási mozgalmak, illetve a születéskorlátozási gyakorlat létezése, a népesség anyanyelvi és felekezeti karaktere), mely a kérdőív megalkotói, illetve összeállítói szerint az öröklési rendszerekkel kapcsolatba hozható.¹⁰ A vizsgálat a szűkebb értelemben vett, Horvátország nélküli Magyarország 63 vármegyéjére terjedt ki, és a városokat figyelmen kívül hagyta.¹¹ Az adatszolgáltatók a községi jegyzők, illetve körjegyzők¹² voltak, akiknek kereken 62 százaléka, több mint 3000 személy visszajuttatta a kérdőívet (1. táblázat). Sajnos az eredeti felvételi ívek az eltelt évszázad során elkallódtak, így jelenleg az eredményekből csak az a hét darab megyei részletezettségű adatsor és a hozzátartozó korabeli értelmezések állnak rendelkezésünkre, melyeket a vizsgálat szervezője és vezetője, Baross János 1905-ben egy 46 oldalas ún. „részleges jelentésben” közreadott (Baross 1905). E közlés viszont csak az ideiglenes eredményeket

⁹ = Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Mezőgazdasági birtokosok reformkorszakban alakult érdekképviseleti szerve.

¹⁰ A továbbiakban közülük csak a demográfiai vonatkozású kérdésekkel foglalkozókat elemezzük. A parasztbirtok eladósodottságára, elaprózottságára vonatkozó adatok vizsgálatától eltekintünk. Ugyanígy nem foglalkozunk a népesség Baross János által közölt, jegyzősenkénti felekezeti és anyanyelvi karakterével sem, melyek egyrészt a népszámlálásnál pontatlanabb adatoknak minősíthetők, másrészt megyei szinten többnyire nehezen értelmezhetők.

¹¹ Minden valószínűség szerint a falun élő nem paraszti népesség, tehát a kézművesek és egyes, ebből a szempontból marginálisnak tekintett csoportok (a helybeli értelmiség, pásztorok, cigányok, zsidók) is kimaradhettek a felvétel látóköréből.

¹² Utóbbi több kisebb település – az ún. körjegyzőség – jegyzői feladatait egy személyben látta el.

adja meg, azt sem a vizsgálat teljes területére vonatkozóan, hanem a 63 helyett mindössze 43, a jelentés elkészültének idejéig feldolgozott vármegye néhány adatsorát teszi nyilvánossá.¹³ Területileg a közölt adatsorokban Erdély (Királyhágóntúl), a Dunántúl (Duna jobbpart) és a Felvidék (Duna balpart és Tisza jobbpart) alulreprezentáltak nevezhető, bár az utóbbi esetében a ruszinlakta területek figyelmen kívül hagyásával (melyek Sáros megyétől eltekintve teljes mértékben kimaradtak) a felvidéki régió tényleges reprezentációja jelentősen feljavul. Aki viszont csak egy kicsit is ismeri a történelmi országterület 20. század eleji bonyolult és változatos gazdasági, társadalmi, kulturális és népességi viszonyait, az tudja, hogy a fenti csonka formában fennmaradt adathalmaz értelmezése – főleg regionális szinten – korántsem egyszerű dolog, és főként nem problémamentes. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy néhány jogtörténeti és népi joghagyományokkal foglalkozó eszmefuttatáson, illetve nagyszámú, és területileg is meglehetősen rapszodikusán szóródó, részben kéziratos formában megőrződött, népi jogérettel foglalkozó gyűjtésen¹⁴ kívül, közel s távolban ez a tényleges joggyakorlatra vonatkozó egyetlen, nagy számú konkrét adatot tartalmazó összeállítás, amellyel rendelkezünk. Miután ez a felmérés akár a térben és időben rapszodikusán szóródó esettanulmányok, akár a többnyire csak illusztratív adatokat közlő egykorú, Mattyasovszky Miklós féle (Mattyasovszky 1904) áttekintéshez képest mind tartalmilag, mind regionálisan valamennyire kiegyensúlyozottnak nevezhető, úgy gondoljuk, hogy minden hibájával és hiányosságával együtt is erre kell, és egyúttal igazából csak erre lehet egy országos áttekintésre törekvő vizsgálatot építeni.

¹³ Kivételt képez a végrendeleti öröklés adatsora, mely 56 megyéről készült el és került közzésre.

¹⁴ Lásd a népi jogérettel kapcsolatos gyűjtőmunkákról szóló összefoglalókat: Papp – Hofer – Bónis 1943; Szilágyi 2000. 696–699.; Bognár 2002.

1. Az OMGE Baross János által vezetett örökösödési vizsgálatának reprezentativitására vonatkozó adatok

Statisztikai régió	Közigazgatási egység ^a 1910-ben	A vizsgálatban adattal szerepel	Arány (%)
Duna jobbpart	979	413 ^b	42,2
Duna balpart	689	368	53,4
Duna-Tisza köze	500	478	95,6
Tisza jobbpart	595	348	58,5
Tisza balpart	640	501	78,3
Tisza-Maros köze	592	513 ^b	86,7
Királyhágóntúl	941	437	46,4
Szűkebb ért. vett Magyarország	4936	3058 ^c	62,0

^a Törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú város, nagyközség és körjegyzőség.

^b Korrigált adat.

^c Az eredetiben 3184 szerepel, azonban Fejér, Győr és Temes megyék esetében a szerző adatai minden valószínűség szerint falvakat rögzítenek, így ezeket a közigazgatási egységeknek megfelelően lefelé korrigáltuk.

Forrás: Baross 1905.

Alapvető kérdés viszont, hogy a részletes adatok, vagyis az eredeti kérdőívek, vagy legalább azok jegyzősegenként összegzett eredményeinek hiányában mennyire bízhatunk meg az adatgyűjtésben, illetve annak befejezetlen állapotban és kivonatos módon közölt adatsoraiban. E kérdés megválaszolására („tesztelésére”) korlátozott mértékben ugyan, de végül is sikerült lehetőséget teremtenünk. A rendelkezésünkre álló adatsorok közül kettő, az egykézű, illetőleg a kivándorló területek aránya ugyanis összevethető a hivatalos statisztikai kiadványok gyermekszámra, illetve külföldön tartózkodókra vonatkozó adataival. Az utóbbi adatsorok szórásaiból képzett csoportok összevetése a hasonló módon csoportosított OMGE számadatokkal az alábbi eredményeket hozta (2. táblázat). A Baross János készítette jelentésben található, a kivándorlásra vonatkozó adatsorok jónak mondhatók, a megyék OMGE és KSH adatok szerinti besorolása valamivel több, mint 60 százalékban egyezik, 30 százalékban pedig csak kis mértékben tér el egymástól. Vagyis a hivatalos statisztika által több mint 12 000 településről egyenként kimutatott külföldön távollévők, illetve a felmérést végrehajtó jegyzők helyi tapasztalatai alapján kivándorlónak minősített vidékek adatait megyénként összegző két számsor, illetve az ezek alapján képezett kategóriák területi megoszlása nagyjából fedi egymást. Némileg rosszabb viszont a helyzet az egykézű területek meghatározásában. Úgy tűnik, hogy ezek megjelölése a véleményt formáló és a hatalmat gyakorló elitnek a jelenségről alkotott elitélő véleménye miatt érzékeny minősítésnek számított,

ezért az OMGE kérdőívein az adatszolgáltató körjegyzők a valóságosnál többször adtak meg erre vonatkozóan enyhébb minősítést, alacsonyabb értéket. Az adatok „középre húznak”, a felvétel szerint tehát mind a magas mértékben egykésző, mind a születéskorlátozást nem vagy alig folytató területek száma és aránya lényegesen kisebb az említett felmérésben, mint ahogy az a hivatalos népmozgalmi statisztikák gyermekszám-adataiból (az egy-két gyermekes családok arányából¹⁵) ténylegesen kideríthető. Ráadásul a hivatalos statisztika és az OMGE felmérés alapján készített besorolás 9 megyénél (az esetek körülbelül 21 százalékában) nagymértékben eltér egymástól (2. táblázat). Ennek analógiájára tehát számolnunk kell azzal, hogy az OMGE készítette felmérésnek az utódok közötti egyenlő öröklést előíró érvényes törvényi szabályozástól eltérő joggyakorlatra (a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödésre, illetve a törzsöröklésre¹⁶) vonatkozó adatai szintén érzékenyek minősíthetők, és alighanem némileg hasonlóképpen kozmetikázottak. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy ebben az esetben is a tényleges gyakorlatnál alacsonyabb bevallott értékekkel rendelkezünk.

2. Eltérés a hivatalos KSH-adatok, illetve az OMGE-adatgyűjtés besorolása között

	Egykés területek (megyék)		Kivándorló területek (megyék)	
	eset	százalék	eset	százalék
Nagy eltérés	9	20,9	4	9,3
Kis eltérés	18	41,9	13	30,2
Adatok egyeznek	16	37,2	26	60,5
Összesen	43	100,0	43	100,0
Átlagos eltérés (egység) ^a	0,84		0,49	

^a A négy csoportba történő besoroláshoz viszonyítva.

Forrás: Szerző számításai.

¹⁵ Pontosabban fogalmazva: a tesztelésnél a 20 évnél hosszabb ideig házasságban élt, 1909 és 1912 között elhalálozott nők csoportján belül a mindössze 1–2 gyermeket szültek aránya alapján határoztuk meg a megyék „egykes” voltának fokozatát az átlag és a szórás értékeinek alapján.

¹⁶ A javak (elsősorban az ingatlanok) egyetlen, általában fiú örökös kezére juttatásának módszerét alkalmazó öröklési rendszer. A többi leszármazottat – a nem mindig korrekt értéken felbecsült – rászó rész szerint általában fokozatosan, részletekben elégitik ki (Baross 1902 vö. Kaser 2001. 39–40.; Augustinus 2002. 324–335.).

3. Az örökösödési rendszerek területi képe a 19–20. század fordulóján

Az OMGE-felmérés Baross János által közölt adatai alapján egyértelmű, hogy a parasztság örökösödésében még a 19–20. század fordulóján is a törvényi öröklés – vagyis az írott törvényeket, illetve jogszokásokat követő gyakorlat az általános, ami az esetek többségében nem eredményezett írásos dokumentumokat – nem volt rájuk szükség. Az örökanyagó e gyakorlattól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de jogilag természetesen szabályos írásos végrendelete csak kivételes jelenségnek tekinthető. A felmérés szerint a huszadik század elején a végrendeleti öröklés aránya alig haladja meg a 9 százalékot, Tárkány Szűcs Ernő pedig azt a 18. század végére vonatkozóan mindössze 2 és 3 százalék közöttire becsüli (Tárkány Szűcs 1981. 727.). Ráadásul a végrendeletek területi megoszlása is rendkívül egyenetlen (1. térkép), a magasabb arányban végrendelező területek főként a Dunántúlra és az Alföld bizonyos részeire korlátozódnak, Erdélyben és a Felvidéken a végrendelezés aránya még a 20. század elején is csak 2–6 százalék között mozog, ami a 18. század végén bizonyára még ennél is alacsonyabb lehetett, vagyis Tárkány Szűcs becslése alighanem helytálló. A jelenség elterjedtsége és aránya azonban minden valószínűség szerint inkább az egyes területek egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő szokásjogában, mintsem fejlettségében gyökerezik. Csak ezzel indokolható ugyanis, hogy a módosnak és fejlettnak tekinthető, Soprontól Trencsén megyéig húzódó nyugati határszél, avagy a Délvidéken Bács és Torontál megyék is az alacsony, míg a modernizációban nem különösebben jeleskedő Árva megye a magas arányban végrendelező területek közé tartoznak.¹⁷ Élünk a gyanúperrel, hogy a 19–20. századot megelőző időszakban a városok és a nemesség végrendelezésének aránya szintén csak kisebb részét tette ki az örökösödési ügyeknek.¹⁸ Vagyis nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy az iparosítás előtti korszak

¹⁷ Horvátország, Kárpátalja, a városok, valamint Jász-Nagykun-Szolnok illetve Torda-Aranyos megyék végrendelezésre vonatkozó adatait a vizsgálat nem adja meg. Baross Jánosnak (1905. 15.) az a feltételezése, hogy „a végrendelezés egyenes arányban van országunkban a magyar faj és az írás-olvasás elterjedésével” legalábbis vitatható. Egy itt nem részletezett vizsgálatunk szerint kimutatható ugyan az összefüggés a végrendelezés gyakorisága, valamint a 6 év feletti népesség írástudása között, illetve a végrendelezési gyakorlat szorosabban látszik kapcsolódni a modernizálódó magatartáshoz (korszerűbb mezőgazdálkodás, nagyobb hajlandóság az orvosi segítség igénybevételére), de a jelenség etnikai-felekezeti összefüggései ennél jóval gyengébbek. Ráadásul a viszonylag magas írástudás és a modernizáció irányába hajló magatartás markánsan jellemzi a nyugati határszéli megyék többségét, és a Bácskát is, melyek vidéki lakossága, mint fentebb említettük, a 20. század elején az országos átlagnál jóval alacsonyabb arányban végrendelezik.

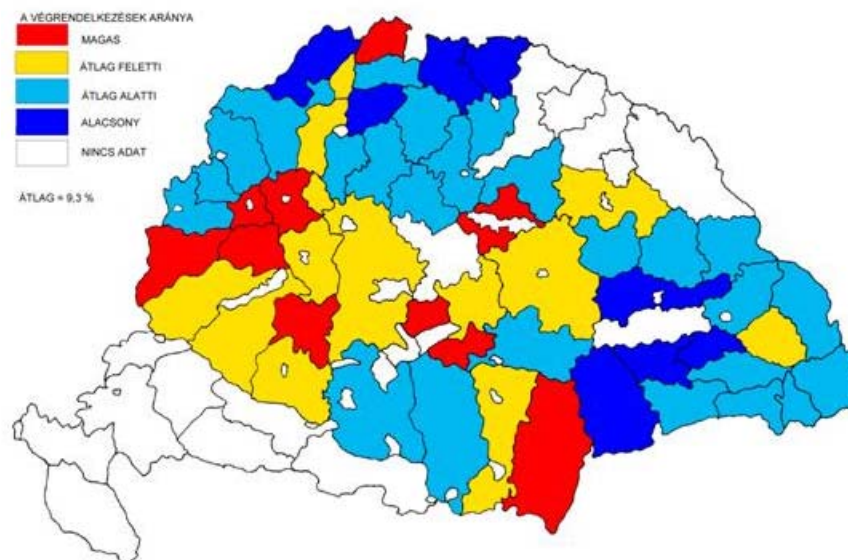
¹⁸ Ezt valószínűsíti a fennmaradt végrendeleteknek a lakosság nagyságához képest viszonylagosan kis száma (Szende 1999. 355 skk, Németh 1987. 20–21.; Rác 1989. 366.). Tényleges becslést csak egyet találtunk: Gajáry István szerint legfejlettebb városunk, Pest esetében 1785 és 1788 között a felnőtt korban elhalt pesti lakosok közül összesen 13,8 száza-

falusi-paraszti örökösödési rendszereinek megismerésében sokak feltételezésével ellentétben nem az írott végrendeletek tekinthetők a legfontosabb forrásoknak.¹⁹ Az a sejtésünk, hogy sokkal inkább a korábban keletkezett ún. „népi jogélet”, a jogszokások kutatásáról készült, és jelentős részben máig kiaknázatlanul az adattárakban porosodó korábbi gyűjtések nyersanyagának részletes kielemezése, valamint más jellegű, a háztartásfőség és a telek/birtok öröklődését egy-egy közösségre nézve teljes körűen bemutatni tudó történeti források (összeírások, anyakönyvek, birtokiratok) együttes vizsgálata és a segítségükkel megismerhető konkrét örökösödési gyakorlat családonként végzett nominális rekonstrukciója tenné lehetővé egy-egy korszak és közösség tényleges örökösödési viszonyainak felderítését.²⁰

lék esetében keletkezett hagyatéki ügy, és mindössze 8,3 százalékuk után maradt hagyatéki leltár, a többi értelemszerűen a hivatalos írásbeli ügyintézés nélküli „törvényi öröklés” kategóriájába tartozott (Gajáry 1988. 40–41.). Természetesen azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a tényleges végrendelezések egy része a korábbi korszakokban tanúk előtt, de szóban történt meg (Fügedi 1981), bár a későbbi viták elkerülése végett az önkormányzatok utólag ezek egy részét is gyakorta papírra vetették (Horváth 2002; Krisztof 1999 vö. Tárkány Szűcs 1981. 731–732.). Magunk is ugyanezt tapasztaltuk miskolci kutatásaink során.

¹⁹ Fentiek alapján meg kell tehát jegyeznünk, hogy bár igen örvendetesnek tartjuk a végrendeletek és hagyatéki leltárak utolsó két évtizedben megindult kutatását (mely eddig főként vaskos forráspublikációkat eredményezett), tisztában kell lennünk azzal, hogy utóbbiak tanulmányozása inkább a tárgyi- és lakáskultúra vizsgálói, valamint a gazdaságtörténészek számára ad komoly lehetőségeket. E publikációk véleményünk szerint az őket létrehozó kutatói hiedelmekkel ellentétben jóval kevésbé segítik azokat, akik a társadalmat, s ezen belül az örökösödési viszonyokat szeretnék tanulmányozni. Az atipikus kisebbség adataiból ugyanis igen nehéz a minden valószínűség szerint más jellegű, más gondolkodású, 90 százalékot meghaladó többség viszonyaira, szokásaira, gondolkodására és főként gyakorlatára következtetni. Ez alól talán csak a városi elit, valamint a nemesi családok örökösödési gyakorlata jelenthet kivételt, melyek esetében az írásban megőrződött hagyatéki ügyek aránya és részben ezzel összefüggően reprezentativitása is jóval magasabb. (Esetükben igazán volt miről végrendelezni, és a hagyatékok megosztása miatt kitörő konfliktus esélye is jóval nagyobb volt. Fentiek miatt tehát érthető, hogy a felek a viták elkerülése érdekében gyakrabban tartották szükségesnek a tranzakció részletes írásos megőrkítését.)

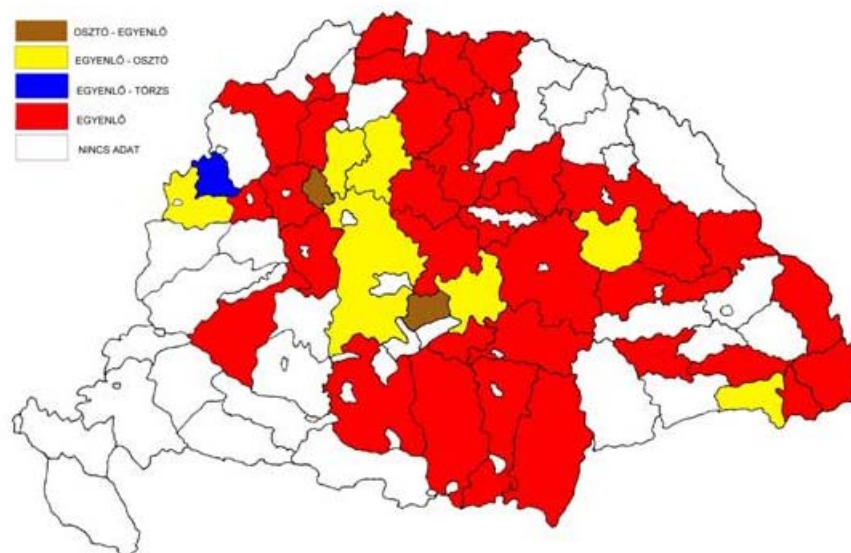
²⁰ L. például Sabeau 1990. 247–256.

1. térkép. A végrendeleti öröklés aránya megyénként 1900 körül

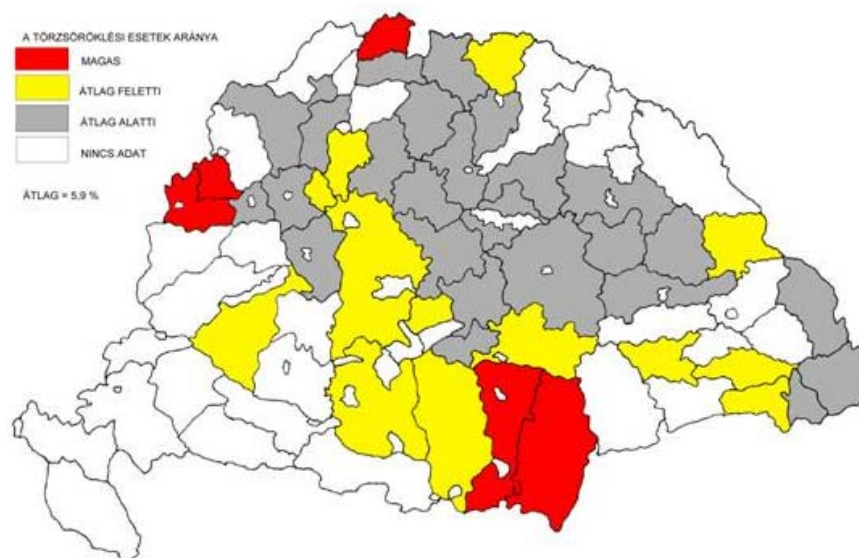
Az OMGE-felmérés adatai szerint a jegyzők információi alapján megállapítható tényleges falusi örökösödési gyakorlat – mely, mint korábban említettük, minden valószínűség szerint némileg kozmetikázott, vagyis a hivatalosan érvényes egyenlő osztály arányát valószínűleg kissé felfelé torzítja (felnagyítja) – a következő képet mutatja. A vizsgált időszak örökösödési eseteinek 71,5 százaléka a törvény által előírt egyenlőség elvét követi, közel 29 százalék azonban nem, holott a szabályok már több mint 60 éve ezt írják elő. Külön érdekesség, hogy az esetek kerekén 6 százaléka bevallottan törzsöröklésnek minősített, melyet ráadásul a kérdezettek meglehetősen nagy arányban (pontosan 34,2 százalékkal) ismernek, ha bevallottan azt nem is gyakorolják.

Noha adataink területileg hiányosak, annyi azért kivehető belőlük, hogy elsősorban az ország középső része (Pest megye, illetve a hozzá északon csatlakozó Hont, Nógrád és Esztergom, illetve délen Csongrád és Békés megyék), a nyugati határszélen Sopron és Moson megyék, valamint Erdélyben Szilágy és Fogaras megyék azok, amelyek az egyenlő osztály hivatalos „papírfelméjéről” leginkább eltérnek (2. térkép). Ennél több azonban véleményünk szerint nem igen hozható ki e területi megoszlásból, illetve térképből. Szinte lehetetlen a közölt adatsorok alapján az egyenlő osztálytól valamilyen módon eltérő szokásrendű megyéket egységes magyarázattal egybefűzni.

2. térkép. A falusi öröklési rendszerek regionális típusai 1900 körül

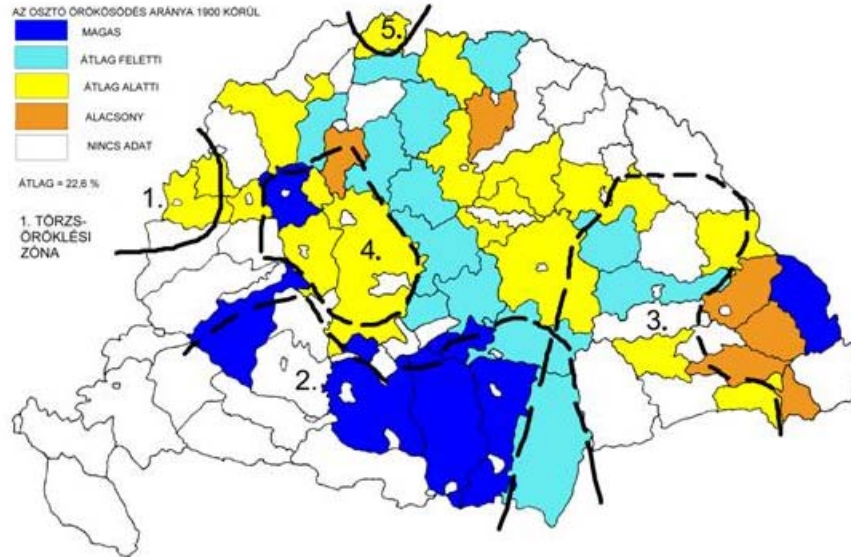
Érdekesebbnek és gyümölcsözőbbnek gondoltuk tehát inkább annak vizsgálatát, hogyan helyezkednek el a térben a 20. század elején érvényes szabályokkal összhangban **nem** álló öröklési módok, függetlenül attól, hogy a közéjük sorolt esetek többséget vagy kisebbséget képeznek-e, mert ezek területi megoszlása feltételezésünk szerint korábbi állapotok, korábban domináns szokásrendszerek nyomait őrzi. Térképre rajzolva az osztatlan (törzs-) öröklési gyakorlat megyénkénti megoszlását (3. térkép) megállapítható, hogy az erre vonatkozó, átlagosnál magasabb arányú adatok már egy határozottabb területi rajzolatot mutatnak. Erdély déli és északkeleti részén, a Délvidéken, a Duna-Tisza között és a hozzá csatlakozó Hont és Esztergom megyékben, a nyugati határszélen (Sopron és Moson megyék), továbbá északon, Árva megyében tapasztalhatunk az országos átlagot meghaladó törzsöröklési arányokat. Az élen álló Moson megyében ez az öröklési típus még a 20. század elején is eléri a számunkra szokatlanul magasnak tűnő 30 százalékot. Külön érdekesség, hogy – a várakozásokkal ellentétben – a magasabb arányban törzsöröklést mutató megyéknek csak a felében találunk az átlagot meghaladó mértékben német anyanyelvű lakosságot. Másik felük túlnyomó többségében részben román, részben magyar, részben szlovák lakosságú, vagyis úgy tűnik, mintha a törzsöröklés gyakorlata az előzetes feltételezésekkel ellentétben nem kizárólag a német etnikumhoz, illetve a német bevándorlók által nyugatról hozott „hagyományokhoz” lenne köthető.

3. térkép. A törzsöröklési esetek aránya megyénként 1900 körül

Ha a férfi leszármazottakat előnyben részesítő osztó örökösödés területi megoszlását visszük térképre, akkor érthető módon az előbbtől részben eltérő megoszlást találunk (4. térkép). Ez esetben Erdély délkeleti, főként székelyek lakta vidékein, az Alföld Tisza menti zónájában, valamint a Felvidék középső részén (mely a 18–19. századi adatok szerint az északi „nagy családos” övezet centrumát alkotta²¹) találunk az átlagosnál magasabb arányban osztó örökösödést az 1900 körüli adatok szerint. Ha a két megoszlást együtt kezeljük, és az így kapott információkat kiegészítjük Mattyasovszky Miklós némileg más módszerrel készült, de az OMGE-vizsgálattal csaknem egyidős kutatási eredményeivel (Mattyasovszky 1904), valamint Tárkány Szücs Ernő Erdély örökösödési rendszereiről készített térképével (Tárkány Szücs 1946–1947. 307.), akkor óvatosan ugyan, de megkísérelhetjük az iparosítás előtti korszak örökösödési zónáinak térbeli ábrázolását a Kárpát-medencében (4. térkép).

²¹ Lásd erre vonatkozóan saját, három évtizeddel ezelőtti kutatási eredményeinket (Fargó 1977).

4. térkép. A Kárpát-medence feltételezett törzs- és osztó örökösödési zónái az iparosítás előtti korszakban

Eszerint öt olyan zóna feltételezhető, ahol gyakori volt a törzsöröklés előfordulása:

1. a nyugati határszél túlnyomórészt németajkú lakossága között,
2. a Délvidék főként szintén német telepés közösségeiben,
3. Erdély egyes, elsősorban románok lakta területein,
4. a Duna-Tisza közén és a Budapest tágabb vonzásába tartozó vegyes lakosságú területeken,
5. továbbá Árva megye részben lengyel, részben szlovák lakói között.

Az osztó örökösödés zónáinak viszont többé-kevésbé az előbbieket ellentétjeként az alábbiak tekinthetők:

1. a Felvidék szlovák lakta részei,
2. az Alföld keleti, magyarlakta részei,
3. a Székelyföld,
4. a vegyes lakosságú Délvidék.

Vagyis a felsorolt zónák elég plasztikus regionális, és egyúttal etnokulturális eltéréseket mutatnak. A német lakosságú területek egy része (a középkori eredetű nyugati határszél közösségei és a 18. században betelepített közép- és délmagyarországi régiók) mellett főleg a románlakta vidékek azok, amelyeken törzsörökléssel találkozhatunk, míg az OMGE-felmérés adatai szerint a magyar és szlovák lakosságú területek az érvényes jogi előírásokat követő egyenlő örökösödés mögött megbújva többnyire az osztó örökösödés hagyományait őrzik.²² A részben szlovák, részben lengyel (gorál) lakosságú Árva megye esete további elemzést kívánó kivételnek látszik.²³

Négy területtel kapcsolatban kell további megjegyzéseket tennünk. Az egyik a Pest, Esztergom és Hont megyék alkotta központi régió. Ezen a területen a lakosság kevert, számos törzsöröklési gyakorlatot folytató német falut találunk errefelé, de több olyan adatunk is van, amely arra utal, hogy részben ez az a zóna, ahol a magyar parasztság is megkísérelte a sikeresnek gondolt német örökösödési stratégia alkalmazását.²⁴ A másik sajátos területet a Délvidék képezi, ahol egyszerre van jelen mind az osztó, mind az osztatlan örökösödés gyakorlata. Az irodalom alapján az feltételezhető, hogy az előbbit a terület délszláv és magyar lakossága gyakorolja, utóbbit a Bánságban élő, ugyancsak számottevő arányú német népesség (Mattyasovszky 1904. 339–341., 367–373.). A harmadik területet az erdélyi románok által lakott vidékek alkotják (hozzávéve ehhez Krassó-Szörény megyét), melyek egy részén ugyancsak valószínűsíthető a törzsöröklési gyakorlat. Az OMGE-vizsgálaton kívül (Baross 1905) azonban ennek részletesebb leírására nincs más példánk, az ottani gyakorlat elterjedtségéről egyelőre nem rendelkezünk további adatokkal, és a kutatás álláspontja e kérdésben nem egyértelmű. Mattyasovszky (1904. 393.) például más véleményen van, szerinte „tulajdonképpen törzsöröklési szokásról Erdélyben nem beszélhetünk”. Megállapításainak ugyanakkor a Baross János által közölt statisztikai adatok némileg ellentmondanak. Mivel az ellentét feloldására nem találtunk támpontokat a vonatkozó román irodalomban sem, így ezeket az állításokat jelenleg sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk.²⁵ Érdeemesnek tartjuk viszont idézni Baross János azon adatait, miszerint a régió szász lakossága kifejezetten az osztó örökösödés gyakorlatát folytatja, így a részben szászok lakta Beszterce-Naszód vármegyében sem ők, hanem a helybeli, kisebb részben korábban határőr szerepet játszó lakosság körében találkozunk a törzs-

²² Az eredmények egybevágóak a magyar és a szlovák történeti néprajzi kutatások megállapításaival (Tárkány Szűcs 1981; Szilágyi 2000; illetve Švecová 1991).

²³ Lásd Mattyasovszky 1904. 295., vö. az OMGE-adatokkal.

²⁴ Lásd a 8. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

²⁵ Sajnos Erdély román lakosságára vonatkozó öröklés-történeti írással nem találkozunk. Az általunk ismert, Kárpátokon túli területekre vonatkozó kutatási beszámolók viszont az egyenlő öröklés dominanciáját erősítik meg a román népességre vonatkozóan is (Stahl 1992. 80.; Vintila-Ghitulescu 2007 vö. Kaser 2002. 384.).

öröklés szokásrendszerével (Baross 1905. 22.). A negyedik, részben területi vonatkozású megjegyzés lényegében ugyanehhez kapcsolódik. Feltűnő, hogy a középkori eredetű szász települések régiói (a Szepesség és Erdélyben a volt szász székek) – szemben a 18. században más birodalmi vidékekről bevándorolt német parasztközösségek lakóhelyével – egyértelműen nem a törzsörökléses területhez tartoznak. Egyelőre nyitott kérdés számunkra, hogy ez az előbbiek esetében mennyiben jelenti a környezet osztó örökösödést előíró paraszti jogszokásának átvételét, illetve mennyiben jött létre az ún. leánynegyed kivételével sok tekintetben ezzel egyező nemesi és polgári hagyományrendszerek átvétele révén, avagy éppenséggel mennyiben őrizte meg a kibocsátó „őshaza” középkori gyakorlatát.

A 4. térképen feltüntetett örökösödési régiókkal kapcsolatosan zárásként néhány dolgot hangsúlyoznunk kell. Egyrészt a feltüntetett törzsöröklést vagy osztó örökösödést gyakorló régiók egy-egy szokásjogi rendszer mérhető mértékű előfordulási területeit jelentik, nem a jelzett gyakorlat kizárólagosságát, sőt még csak nem is feltétlenül annak dominanciáját. Másrészt a jelzett régiók több különböző kultúrájú, eltérő szokásjogi hagyományú közösséget foglalhatnak magukban, így még egy örökösödési rendszer számszerű dominanciája sem jelentheti azt, hogy az adott területen élő minden egyes társadalmi, illetve etnikulturális csoport ezen elvek alapján működik. Harmadrészt, a törzsöröklési rendszer több helyütt való magyarországi felbukkanására vonatkozó adataink arra intenek, hogy nem feltétlenül érdemes a régmúlt társadalmi gyakorlatait (például a javak generációk közötti átörökítését) egy-egy leegyszerűsítő dichotóm rendszerbe sorolni (osztó – nem osztó örökösödés). Ez ugyanis könnyen lehet önbeteljesítő prófécia: ha valamit nem keresünk, akkor kicsi lesz a valószínűsége annak, hogy mégis rábukkanunk. Utoljára, de nem utolsósorban: az öröklési rendszerek térbeliségéről készített térképünk minden valószínűség szerint a 19. század közepi, a közigazgatás és törvényhozás modernizációját közvetlenül megelőző állapotok hipotetikus, vázlatos rekonstrukciójának is tekinthető. Főként azt kívánja segíteni, hogy az eddig elkészült mikroelemzéseket, mélyfúrásokat, forrásgyűjteményeket az ország örökösödési térképén kirajzolódó rendszerekhez illeszthessük. Emellett arra is alkalmas lehet, hogy segítségével az esetleges további kutatások terepének megválasztásához ötleteket adjunk.

4. Az öröklési rendszerek és a demográfiai jelenségek kapcsolatrendszere

Áttérve az írásunk elején felvetett másik kérdésre az alábbiakban röviden számot adunk a két jelenségcsoport közötti kapcsolatrendszer statisztikai vizsgálatának eredményeiről. A vizsgálat első lépéseként összegyűjtöttük mindazokat a demográfiai, gazdasági, társadalmi és kulturális változókat, amelyek akár

a népességfejlődéssel, akár az örökösödéssel kapcsolatba hozhatók és megyei bontásban rendelkezésünkre állnak. Ezt követően megrostáltuk a megyénként kiszámított változókat, vagyis kivettük közülük azokat, amelyek a hat nagy tényezőcsoporton (házasodás, termékenység, vándorlás, egészségügy – halandóság, gazdaság és társadalom, kulturális jellemzők) belül több esetben túl szoros kapcsolatban álltak egymással, így torzíthatták volna egyes tényezők, esetlegesen egy egész tényezőcsoport hatását. Ezt követte egy sorozat több tényezős lineáris regressziós vizsgálat, mely a megmaradt 27 változót reprezentáló adatsorokból indult ki.²⁶ Nyilvánvaló volt azonban, hogy alkalmazkodnunk kell az öröklési rendszerekről rendelkezésünkre álló szűkebb adatbázisunkhoz, ezért az előzetes tartalmi szűrés után szükséges volt a hivatalos statisztika és az OMGE-felmérés adatai közötti területi összhang megteremtésére is. Bár az egész történeti országrülettel kezdtük számításainkat, ezt több lépcsőben redukálnunk kellett (3. táblázat). Először a városok adatait hagytuk el,²⁷ majd a vizsgált adatbázist azokra a megyékre szűkítettük le, melyekre vonatkozóan az OMGE adatgyűjtés eredményei a rendelkezésünkre állnak.

²⁶ A vizsgálat alapszámításait Öri Péter közreműködésével SPSS-programmal végeztük. Bár a többtényezős lineáris regresszió-számítás lehetősége az EXCEL-programban is adott, utóbbi azonban egyrészt csak 16 változót képes kezelni, másrészt nem tudja végrehajtani a magyarázó változóknak azt a korrekt szelektálását, amire az SPSS stepwise módszerrel dolgozó regresszió-számítása képes. Az eredmények értelmezéséhez Moksony Ferenc kézikönyvét használtuk (Moksony 2006).

²⁷ A regressziók eredményei és legfontosabb magyarázó tényezői, mint ahogy az a 3. táblázatban látható, eltértek egymástól, attól függően, hogy az összes törvényhatósággal, csak a városokkal, vagy kizárólag a megyékkal dolgoztunk. Ez több dologra is utal. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a két közigazgatási egység típus mögött nem teljesen azonos népesség, nem azonos folyamatok és nem azonos tényezők állnak. A megyék sokkal rosszabb értékei azt jelzik, hogy a falusi-vidéki népességi folyamatok mögött sok olyan tényező is meghúzódhat, amelyeket változóink – melyek nagyrészt kimerítették a megyei szinten elérhető egykorú hivatalos statisztikai mutatók lehetőségeit – nem képesek mérni. Másrészt az is felvethető, hogy a 20. század elejére kiépült hivatalos statisztika sokkal inkább alkalmas volt a városi – urbanizálódó – iparosodó népesség és társadalom folyamatainak vizsgálatára, mint a sok tekintetben nehezebben mérhető, a távolabbi múltban gyökerező hagyományosabb jelenségeket és jellemzőket hordozó, döntően agrárjellegű vidék lakosságának elemzésére. A lényeg az, hogy egyrészt az ország egészének népesedésére, másrészt a népesedés teljes spektrumára vonatkozó tényezők egymás közötti kapcsolata a jelenleginél részletesebb, jóval körültekintőbb, és minden valószínűség szerint módszertanilag szofisztikáltabb külön vizsgálatot érdemel.

3. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei I.
(Függő változó az 1869–1910 közötti népességnövekedés indexe)

Determinációs együttható (R ²) ^a	Standard hiba (SEy) ^b	Szabadságfok ^c	F ^d	Szignifikancia ^e %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés
0,754	21,68	92	31,25	99	9 ^f	102 törvényhatóság
0,842	25,14	25	26,69	99	5 ^g	31 város
0,548	11,68	65	15,76	99	5 ^h	71 megye
0,601	11,56	38	14,33	99	4 ⁱ	43 megye

^a A modell statisztikai magyarázó ereje. (Kifejezi, hogy a függő változó becslésének hibáját mennyivel csökkentik a magyarázó változók. Nem feltétlenül azonos minden esetben a tartalmi magyarázóerővel. A kiinduláskor rosszul megválasztott változók esetében nem kizárható, hogy az összefüggések erősségének mértékét kisebb-nagyobb mértékben a háttérben levő, a modelltől kimaradt vagy nem mért változók szabják meg.)

^b Minél kisebb, annál jobb a független (magyarázó) változók alapján becsült és a ténylegesen megfigyelt értékeken alapuló két modell egymáshoz illeszkedése, vagyis a vizsgálatba bevont változók együttese annál inkább modellezi a mérhető valóságot (ez esetben a népességnövekedést).

^c A regressziós együtthatók (a független vagy magyarázó változók) számával csökkentett mintanagyság. Minél nagyobb, annál megbízhatóbb az eredmény.

^d Minél nagyobb, annál jobb a magyarázó változók alapján becsült és a ténylegesen megfigyelt értékeken alapuló modellek egymáshoz illeszkedése.

^e A szignifikancia százalékos mértéke (rendszerint 99 vagy 95 százalékban szabjuk meg). Azt jelzi, hogy a kapott F érték milyen mértékben **nem** a véletlen műve.

^f A változók: CSLAKHAZ, TVTELE, MKULFOLD, EFERTHAL, EORVSEG, EGYHALAL, MHELYBEN, HFIAVÁLT, KRKAT (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben).

^g A változók: TVTELE, EGYHALAL, HFIAVÁLT, HUIRA, CS20XLAK

^h A változók: MKULFOLD, EGYHALAL, KRKAT, MHELYBEN, GAGRSURU

ⁱ A változók: MKULFOLD, EGYHALAL, MHELYBEN, TTELJES

A tisztított adatsorokon indult vizsgálat első sorozatából az alábbi következtetések vonhatók le. Először is a teljes megyei népességre vonatkozó determinációs együttható statisztikai magyarázó ereje, amennyiben a magyarázó változók körét jól határoztuk meg, alig több mint felét éri el a modellnek (R² = 0,548). Másképpen fogalmazva: a statisztikailag fontosnak tekinthető változók a népességnövekedésre készített modellt kereken 45 százalékban nem tudják magyarázni. További problémát jelent, hogy nem a 71 megyében élő teljes vidéki népesség, hanem csak a szűkebb értelemben vett, Horvátország

nélküli Magyarország azon 43 megyéjének vizsgálatára vagyunk képesek, ahol az OMGE-felmérés eredményeinek összegezése befejeződött. Ennek következtében eredményeink is lényegesen megváltoztak. Miután a hiányzó területek között két karakteres régió – Horvátország és Kárpátalja – is szerepelt, némileg átalakult a fontosnak tekinthető magyarázó változók összetétele (ezek tartalmára később még visszatérünk) és – némileg meglepő módon – jó 5 százalékot javult a modell statisztikai magyarázó ereje ($R^2 = 0,601$). A megmagyarázatlan összefüggések aránya azonban még mindig 40 százalék. Úgy tűnik, hogy ezzel elértük a megközelítés lehetőségeinek korlátait.

Ezt követően megpróbálkoztunk azzal, hogy egymás után berakosgatjuk a népességnövekedést magyarázó változók közé a különböző örökösödési rendszereket (4. táblázat). Gyorsan kiderült, hogy ezzel a determinációs együttható magyarázó erején lényegében nem tudunk javítani²⁸, viszont esetenként egy-egy magyarázó változó szignifikancia-értékét (jelentőségét) körülbelül 20 százalékkal gyengítjük. Vagyis az örökösödési rendszerek magyarázó változóként való beillesztése a népességnövekedés modelljébe annak hatásfokát nem javítja, sőt inkább enyhén zavarja.²⁹

²⁸ A determinációs együttható értéke mindössze 5–15 ezrednyit javult (0,601-ről maximum 0,616-ra) vö. a 3. és 4. táblázattal.

²⁹ A változók csereberelésével folytatott elemzést egyszerűbb kezelhetősége miatt az Excel-programmal végeztük. (A SPSS és EXCEL-programmal folytatott számítások eredménye csaknem teljesen egybeesik, csak a negyedik számjegyben van közöttük 2–4 egységes különbség.)

*4. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei II.
(Függő változó az 1869–1910 közötti népességnövekedés indexe
az adatokkal rendelkező 43 megyében)*

Determinációs együttható (R ²)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés (az öröklés típusa)
0,608	11,63	37	11,46	99	5 ^a	Egyenlő osztály
0,616	11,87	37	11,50	99	5 ^b	Fiúpreferencia
0,606	11,38	37	11,65	99	5 ^c	Törzsöröklés

^a A változók: (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben) MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TEGYENL

^b A változók: MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TFIUPREF

^c A változók: MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES, TZSOROK

Harmadik sorozatunkban megfordítottuk a vizsgálat kapcsolatrendszerét (5. táblázat) és arra kerestünk választ, hogy a népességnövekedést meghatározó tényezők milyen kapcsolatban állnak az egyes örökösödési módszerekkel (vagyis megnéztük azt, hogy ha a népességnövekedés helyett az egyenlő osztályt, a fiúk előnyben részesítését, avagy a törzsöröklést tekintjük a függő változónak, de ugyanazokat a független változókat használjuk, akkor milyen determinációs együtthatókat kapunk). Az eredmény katasztrofális lett. Az egyenlő osztályos és a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödés modellje egyszerűen nem működik a népességnövekedés magyarázó változóival. A kapott determinációs együtthatók igen alacsonyak (0,2 alá süllyedtek), a két regresszió F értéke nem szignifikáns, mint ahogy a fentebbi 4 magyarázó változó közül általában három, illetve négy szignifikanciája igen gyenge lesz, vagy teljesen meg is szűnik. Egyedül a törzsöröklési rendszer esetében működik a modell. A determinációs együttható (a statisztikai magyarázó erő) 0,344-es értéke azonban itt sem sokkal haladja meg az egyharmadot, de legalább a modell egyéb paraméterei nagyjából rendben vannak.

5. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei III.
(Függő változó az örökösödés típusa 1900 körül
az adatokkal rendelkező 43 megyében)

Determinációs együttható (R ²)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Függő változó
0,033	12,90	38	0,32	Nincs	4 ^a	Egyenlő osztály
0,123	10,89	38	1,33	Nincs	4 ^a	Fiúpreferencia
0,344	4,51	38	4,99	99	4 ^a	Törzsöröklés

^a A változók: (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben) MKULF, MHELYBEN, EGYHALAL, TTELJES

A két utóbbi vizsgálatosor tehát azt valószínűsíti, hogy a különböző öröklési rendszerek sem pro, sem kontra nem okoznak lényeges változásokat a népesség növekedésében, és nem is igazán magyarázhatóak a népességnövekedést meghatározó tényezőkkel. Az öröklési rendszerek beleerőltetése a népességnövekedésről készített modellbe csak annak érvényességét, megbízhatóságát teszi fokozatosan tönkre.

Felvethető persze az is, hogy talán a fenti regressziós vizsgálatokkal meg nem fogható 40 százalék mögött rejtőzhetnek azok a tényezők, amelyek az öröklési rendszerek és a népesség közötti összefüggést magyarázzák, esetleg ezek hiánya az oka annak, hogy nem tudjuk a kettőt kapcsolatba hozni egymással. Ez természetesen nem zárható ki, de alapos okunk van annak feltételezésére, hogy a nem mérhető tartományba főként szándékok, beállítódások, hiedelmek, presztízskérdések, ismeretek, vagyis főként mentális, lélektani, kulturális tényezők tartozhatnak. Biztosra vehető, hogy nem a vizsgálatunk keretében viszonylagosan jól mérhető, és számos mutatóval megközelíteni próbált termékenység, halandóság, házasodás és vándorlás alapfolyamatai.

Ez az eredmény az első pillanatban ellentmondani látszik számos korábbi, főként nyugat-európai társadalmakról készített esettanulmány következtetéseinek.³⁰ Az ellentét azonban csak látszólagos. Egyrészt az újabb nyugat-európai kutatások már ott is inkább társadalmi, mint közvetlen demográfiai következményeket tulajdonítanak az öröklési rendszereknek.³¹ Másrészt azt jól mutatja

³⁰ Habakkuk 1955; Goody 1973; Hermalin – van der Walle 1978; Berkner – Mendels 1978. vö. Csukás 1997; Husz 2000.

³¹ Fauve-Chamoux 2001. 232–234.; Gaunt 2001. 267–271.; Brettel 2002. 242–243.; Kertzer 2002. 48–49. vö. Augustins 2002 és Ehmer 2002. A történeti demográfiában kevésbé

az európai peremvidékek népességtörténete, hogy ebben a korszakban – mely a demográfiai átmenet kiteljesedésének időszaka – a fő motívumokat a népességi magatartás változásában egyrészt a népességnomás (az adott terület agrárnépességét eltartani tudó képességeinek mértéke, illetve a gazdaság nem mezőgazdasági szektorának túl lassú fejlődése esetén kialakuló agrár-túlnépesedés), másrészt a halandósági viszonyok alakulása képezik.³² Nem elsősorban azért vándorol el a fiatal generáció egy része, mert nem tud földet örökölni, hanem azért, mert nem áll rendelkezésére elegendő szabad, és megművelésre alkalmas földterület.³³ Éppen a Kárpát-medence lehet az egyik jó példa arra, hogy a 18. század folyamán nemcsak az egyes közösségek népességfeleslege, hanem – öröklési rendszerüktől függetlenül – százezres nagyságrendű bevándorló tömegek is megtalálták itt a helyüket. Amikor viszont a föld és népesség aránya a 19. század folyamán egyre kedvezőtlenebbé válik, úgy kezdenek fokozatosan megjelenni a családok és közösségek népesedési és társadalmi stratégiái, amelyek erre a változásra próbálnak reagálni. Magyarországon az Alpok vidékével vagy Skandináviával szemben azonban sem a 18., sem a 19. század folyamán nem alakul ki tömeges méretű cölibátus, és nem jön létre jelentős emelkedés az első házasságkötés életkorában. Úgy tűnik, hogy az itt élők fő népesedési stratégiája nem annyira a házasságkötési, hanem az együttélési és a termékenységi magatartásokra alapozódik, melyet a 19. század második felétől kiegészít más európai területekhez hasonlóan az elvándorlás mint megoldási lehetőség is.

Az a benyomásunk, hogy az örökösödési szokásrendszerek különbségei sokkal inkább gazdasági és társadalmi következményekkel járhattak, mint demográfiai jellegűekkel. Bár az nem zárható ki, hogy egy-egy család, kisebb társadalmi csoport, vagy lokális közösség demográfiai magatartására esetenként hatást gyakorolhatott a javak öröklésének folyamata, ez azonban összességében nem lehetett jelentős, és számításaink szerint a makroadatokra nézve nem is járt kimutathatóan jelentősebb következményekkel. A népesedési folyamatok szempontjából az öröklődési gyakorlat aktusa, még inkább az öröklődési rendszer esetleges változása következmény, a demográfiai problémákra történő reagálás volt, nem azok okozója. Másképpen fogalmazva: az örökösödés módja nem kiváltó ok, hanem másokkal együtt a népességnomásra, és társadalmi problémákra adott családi-közösségi válaszokat közvetítő tényező.

Térjünk vissza azonban még egyszer az örökösödési rendszerek és a népességnövekedés kapcsolatára. Az nyilván nem kíván terjedelmes magyarázatot, és tulajdonképpen logikailag érthető is, hogy az egyenlő osztály, illetve a fiúkat

jártas szerzők esetében azonban még manapság is előfordulhat a régi érvekre történő hivatkozás l. Platteau – Baland 2000.

³² Megjegyzendő, hogy utóbbi nagyobb méretű javulása változatlan termékenységi szint mellett önmagában is alkalmas számottevő népességtöbblet kialakítására.

³³ Runblom – Norman 1976; Kronborg – Nilsson – Svalastuen 1977; Brändtsröm – Tedebrand 1993; Lundh 1999; Bengtsson – Dribe 2000; Dribe 2004.

előnyben részesítő, régi hazai hagyományra visszatekintő osztó örökösödési rendszer és a népességnövekedés között miért nincs szorosabb kapcsolat. Ha a következő generáció minden tagja egyaránt részesedik az előző javaiból, akkor a népességi változásokat csak más, öröklésen túli tényezők befolyásolhatják. Lényegében ugyanez a helyzet a fiúkat előnyben részesítő öröklési rendszer esetében is. E stratégia szerint ugyanis ideális esetben minden fiú ugyanúgy részesedik az örökségből, minden leány pedig kiházásitást kap. Ez elvileg a nők egyoldalúan hátrányos helyzetét eredményezi, de miután adataink szerint a népesség legalább 95 százaléka az első világháború előtt még házasságot köt és a gazdaságokat családi üzemként működtetik, közvetett módon a lányok is ugyanúgy részesednek az előző generáció javaiból.³⁴ Vagyis a két módszer nem differenciál népességszámok szerint és (ha vannak) a problémákat lényegében „szétosztja” az egész társadalom tagjai között, ezért rövid távon minden valószínűség szerint nem generál változásokat a népesedési magatartásban.

Kissé más a helyzet a harmadik típusal, a törzsörökkléssel, hiszen, mint fentebbi számításaink mutatták, annak bizonyos mértékig van kapcsolata a népesség növekedésével, és az magyarázható is. Ez a módszer ugyanis eltérően befolyásolhatja az örökösök és nem örökösök házassági magatartását és migrációs késztetéseit, vagyis már rövidtávon is más-más reakcióra készítheti a fiatal generációba tartozókat. Persze, ha ez tényleg igaz, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem terjedt el nagyobb mértékben a népesedési folyamatok irányába talán leginkább nyitottnak mondható törzsörökklési rendszer Magyarországon a 18–19. század folyamán azt követően, hogy a szabad földterületek újranépesítése befejeződött, holott hosszú időn keresztül a nagybirtokos elit határozott támogatását is élvezte.³⁵ Ismereteink jelen szintjén csak annyi állapítható meg, hogy ennek több oka is volt. Először is néhány regionális kivételtől eltekintve a Kárpát-medencei társadalmak a 18. század végéig, a 19. század elejéig nem jutottak el a népsűrűség/népességnomás olyan szintjére, amely alternatív, a korábbi kulturális és szokásrendi hagyományoktól gyökeresen eltérő örökösödési stratégiák kialakítását tette volna számukra szükségessé. Bár ez a tudás, sőt ez a gyakorlat számos, a 18. század folyamán betelepült német közösségben létezett, a fentiek miatt hosszú időn keresztül nem keltett figyelmet a szomszédságukban élő, más szokásrendszereket gyakorló paraszti közösségek körében. Amikor viszont a népességnomás vagy túlnépesedés problémája a 19. század első felében – a század közepén apránként jelentkezni kezdett, akkor szinte ezzel egy időben, vele párhuzamosan törvényi formában is megjelent a

³⁴ A nemek közötti viszony kérdésében, mely nem tartozik témánkhoz, nem kívánunk részletesebben elmélyedni.

³⁵ Ezt mutatják a különböző uradalmak telekosztási korlátozásai a 18. századtól kezdve – lásd a 7. jegyzetet – és ugyanez a törekvés hozta létre az 1900-as évek elején mind Mattyasovszky Miklós, mind az OMGE Baross János vezette örökösödési rendszerekre vonatkozó vizsgálatait is (lásd Bognár 2002).

polgári jogegyenlőség eszméje. Ez minden, ezzel ellenkező jogszokást fokozatosan marginalizált, és a 20. század elejére majdnem teljesen kiszorított az örökösödési gyakorlatból. Vagyis egyrészt a leszármazottak nemétől, születési sorrendjétől és életkorától független, a törvény előtti egyenlőséget előíró szabadelvű szabályozás, másrészt pedig a 19. század utolsó harmadában egyre határozottabban jelentkező demográfiai átmenetet kísérő ugrásszerű népességnövekedés közepette sem mód, és talán utóbbi viszonylag gyors üteme mellett idő sem volt arra, hogy az egyes régiók falusi társadalmi az erősödő népességnövekedés ellen az öröklődési rendszer megváltoztatásának hosszabb kerülő útján próbáljanak védekezni. Maradt a gyorsabb, akár egy generáción belül is azonnali hatással járó születéskorlátozás, valamint a feszültségeket még ennél is gyorsabban csökkentő el- vagy kivándorlás taktikája.

Úgy érezzük azonban, hogy a fentebb ismertetett számítások során még nem jutottunk elég közel az öröklődési rendszerek kapcsolathálózához, mivel eddigi elemzéseink csak a népességnövekedés szemszögéből nézve tesztelték az örökösödést. Mindez arra indított, hogy tovább folytassuk a munkát. Újra elővettük az egész változóhalmazt és megnéztük azt, hogy ha eltekintünk a népességnövekedésnél használt változóktól, és csak az öröklési rendszerekre fókuszálunk, akkor nem sikerül-e jobb eredményeket elérnünk. E próbálkozás már sikeresebbnek bizonyult. Mind a három örökösödési rendszerre tudunk szignifikáns modellt alkotni (6. táblázat), bár eredményeink kétfelé váltak. A 19–20. század fordulóján a Kárpát-medencében működő két legelterjedtebb örökösödési gyakorlat, az egyenlő osztály és a fiúkat előnyben részesítő osztó örökösödés viszonylag gyenge összefüggést mutat azokkal a változókkal, amelyek a vizsgálat számára rendelkezésre álltak. A determinációs együtthatók csak 0,4 körüliek, és a modell érvényességét mutató F-értékek is elég alacsonyok. Sokkal jobb a helyzet a törzsöröklés esetében. Itt minden mutató erősebb összefüggést, nagyobb érvényességet mutat, vagyis korábbi gyanúnk beigazolódott. Igazában a Kárpát-medencei gyakorisági sor végén álló törzsöröklési rendszer az, amely e szerint a vizsgálat szerint is viszonylag számottevő összefüggést mutat a népességi folyamatokat jelző mutatók egy részével.

6. A többszörös lineáris regressziós vizsgálatok eredményei IV.
(Függő változó az örökösödés típusa 1900 körül, magyarázó változók az örökösödés típusához igazítottak)

Determinációs együttható (R2)	Standard hiba (SEy)	Szabadságfok	F	Szignifikancia %	A modellben maradt magyarázó változók száma	Megjegyzés (az öröklés típusa)
0,402	10,57	35	3,36	95	7 ^a	Egyenlő osztály
0,414	9,28	35	3,53	95	7 ^b	Fiúpreferencia
0,695	3,21	35	11,39	99	7 ^c	Törzsöröklés

^a A magyarázó változók (a rövidítések feloldását l. az 1. függelékben): EGYHALAL, TVTELE, ECSHALAL, GRAPASZT, HFIANO, MKULFOLD, TTELJES

^b A magyarázó változók: EGYHALAL, ECSHALAL, GPARASZT, MKULFOLD, MHELYBEN, TTELJES, TEGYKE

^c A magyarázó változók: MHELYBEN, EGYHALAL, TTVTELE, ECSHALAL, GPARASZT, HROKON, NÉMET

Ha összehasonlítjuk (7. táblázat) a három örökösödési rendszert magyarázó változók béta értékeit (a magyarázó változók hatását kifejező mutatókat), akkor jól látszanak a közöttük levő különbségek. Mind az egyenlő osztály, mind a fiúkat preferáló örökösödési szokásrendszer döntő mértékben a házas termékenységhez (TTELJES) kapcsolódik. Ezt messze lemaradva követi az egyenlő örökösödési rendszernél a gyermekhalandóság (EGYHALAL), illetve – negatív módon – a birtokos parasztok (GPARASZT), a házasságon kívüli születések (TTVTELE.) és a csecsemőhalandóság (ECSHALAL) aránya. Ha a kisebb erejű változókat – külföldön távollevők (MKULFOLD), fiatalon, 20 éves kor előtt házasodó nők aránya (HFIANO) – is figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, hogy a hagyatékban mindkét nembeli utódokat egyenlő módon részeltető örökösödési rendszer főként olyan területekhez kötődik, ahol a gazdasági-társadalmi modernizációs folyamatok beindultak, és a demográfiai folyamatok is átalakulóban vannak. Ezekben a helyeken csökkenőben van a korai házasság (HFIANO) gyakorlata, a csecsemőhalandóság (ECSHALAL), és a házasságon kívüli születés (TTVTELE), nő a külföldön távollevők, vagyis a kivándorlók (MKULFOLD) száma, és egyúttal nem meglepő módon ezek azok a vidékek, amelyek örökösödési gyakorlatukban a legmagasabb arányban követik a modernizált jogrendszer által előírt szabályokat.

7. A három örökösödési rendszer magyarázó változóinak egymással összevetett béta értékei^a

A magyarázó változó neve	A változó rövidítése	Egyenlő osztály	Fiúpreferencia	Törzsöröklés
Termékenység nagysága	TTELJES	12,913	15,607	--
Egykézű családok aránya	TEGYKE	--	1,705	--
Gyermekhalálozás aránya	EGYHALAL	1,345	0,901	-0,826
Birtokos parasztok aránya	GPARASZT	-1,027	0,879	0,155
Csecsemőhalandóság aránya	ECSHALAL	-0,200	0,135	0,120
Házasságon kívüli születések aránya	TTVTELE	-0,871	--	-0,491
Helyben születettek aránya	MHELYBEN	--	-0,374	0,177
Külföldön távollevők aránya	MKULFOLD	0,170	-0,133	--
Rokonházasságok aránya	HROKON	--	--	0,397
20 éves kor előtt házasodó nők aránya	HFIANO	-0,298	--	--
Német anyanyelvűek aránya	NEMET	--	--	0,104

^a Standardizált regressziós együttható, amely a magyarázó változó hatását fejezi ki.

A fiúkat preferáló osztó örökösödés vizsgálatunk szerint viszont főként olyan területeket jellemez, ahol a hagyományos világra jellemző módon igen magas a termékenység (TTELJES) – bár egykés területek (TEGYKE) is előfordulnak közöttük –, az átlagosnál magasabb a birtokos parasztság (GPARASZT), a gyermekhalálozás (EGYHALAL) és a csecsemőhalandóság (ECSHALAL) aránya, a külföldre vándorlóké (MKULFOLD) pedig az átlagosnál alacsonyabb. Vagyis ezek a változók azt jelzik, hogy más régiókban a hagyományos társadalmi szerkezet még nem bomlott meg túlságosan, a demográfiai viszonyok tradicionálisak, a népesség kevésbé mobilizálódott. Ahol ez a gyakorlat a 19–20. század fordulóján még komolyabb mértékben tetten érhető, az a Kárpát-medencei társadalmak hagyományos világa.

A törzsöröklés kapcsolatrendszere ezzel szemben a fenti két öröklődés gyakorlatához képest teljesen más képet mutat. Először is nincsenek benne olyan kiugró változók, mint a másik két modellben, hanem a regresszióban bent maradt sok tényező egymáshoz inkább hasonló mértékben hat a függő változónak tekintett törzsöröklésre. Feltűnő viszont, hogy a változók közé a termékenység egyetlen mutatója sem került be. A törzsörökléssel a legerősebb kapcsolatot a gyermekhalandóság (EGYHALA), a házasságon kívüli születések (TTVTELE), illetve a rokonházasságok (HROKON) mutatják. A gyermekhalandóság és a házasságon kívüli születések aránya azt sugallja, hogy ahol magas a törzsörök-

lés, ott alacsonyabb a korai halandóság³⁶ és kevesebb az ún. „törvénytelen gyermek”.³⁷ Ezzel szemben a rokonházasságok aránya a törzsöröklési gyakorlat előfordulásával párhuzamosan növekedni látszik. Tekintettel arra, hogy e jelenség aránya az ország középső és nyugati felében élő német lakosság körében tűnik magasabbnak, ez az összefüggés is értelmezhető. Viszonylag gyengének látszanak ellenben a törzsöröklés vándormozgalmakhoz (MHÉLYBEN), a birtokos parasztok arányához (GPARASZT), és a német anyanyelvűséghez fűződő kapcsolatai (NÉMET). Ez két dologgal is indokolható. Egyrészt e tényezők egyes összefüggései (6. táblázat) „kiütik” egymást, mivel esetenként a mögöttük álló megyei adatok erőteljesen és nem ritkán ellentétes módon oszlanak meg.³⁸ Gondoljunk csak az örökösödési rendszerek német anyanyelvű csoportokon belüli, már említett eltéréseire, vagy a magas arányú kivándorlást, illetve belső vándorlást mutató területek együttesen szeszélyesnek tűnő elhelyezkedésére.³⁹ Ugyanez a helyzet a csecsemőhalandósággal (ECSHALAL) is, melynek területi megoszlása szintén más, a fenti tényezőcsoportokhoz nem kapcsolható szabályszerűségeket (vagy szabályszerűtlenségeket) látszik követni (Faragó 2003. 471–472.). Vagyis a törzsöröklési rendszer modelljében több olyan népesedési mutató is megjelenik (a gyermekhalálozás és a házasságon kívüli szüle-

³⁶ Más adatok és megfigyelések is azt igazolják, hogy e jelenség inkább a modernizációban előbbre járó területekhez kötődik (l. Faragó 2003).

³⁷ A falusi-vidéki népesség házasságon kívüli születéseinek gyakorlata egyébként teljesen eltér a városi népességekéétől. Előbbiben inkább a próbaházasság típusú szokásrendszerek létezésére gyanakodhatunk azokon a területeken, ahol a házasságon kívüli születések aránya magasabb (Faragó 2000. 423. vö. Tárkány Szűcs 1981. 266–268.). A városi magasabb adatok mögött ezzel szemben – mint azt az anyák társadalmi státus, illetve foglalkozás szerinti szerkezete világosan mutatja – a közösségi kontroll alól kikerült cselédlányok, fiatal gyári munkás- és napszámosnők tömegei álltak (Szel 1929. 140. vö. Laky 1930).

³⁸ Ezzel kapcsolatban eljátszottunk azzal a lehetőséggel is, hogy mi történik abban az esetben, ha egy megye adatait megváltoztatjuk, hogy megpróbáljuk felmérni azt, mi a súlya egy-egy megye adatainak az egész összefüggérendszerben. A törzsöröklés determinációs együtthatója például 0,46 és 0,70 között mozgott akkor, ha a függő változó egyetlen megyére vonatkozó adatát (esetünkben Pestét vagy Mosonét) le-fel változtatgattuk és hasonló mértékben reagált erre a modell F értéke is. (Mielőtt azonban az olvasó teljesen elbizonytalanodna a számítások haszná és értelme tekintetében, rögvest hozzá tesszük, hogy a független vagy magyarázó változó esetében az adatok mozgása lényegesen kisebb, 0,62–0,72 közötti volt.) Ebből két következtetés adódik: a modellek paraméterei igen érzékenyek, ezért akár rossz kiválasztásuk, akár egy-egy területi adat hibája jelentős mértékben torzíthatja az eredményeket. E próba tehát arra figyelmeztet, hogy mind az elemzés végiggondolásárára, mind a felhasznált adatok minőségének ellenőrzésére igen nagy gondot kell fordítanunk.

³⁹ Puskás Júlia kivándorló magyarországiak regionális arányait mutató térképét (Puskás 1982. 99.) érdemes összevetni az 1910. évi népszámlálás zárókötetének belső vándormozgalmakat bemutató térképeivel (MStK 64. 1920. Függelék IV. térképcsoport: A belső vándorlások a születési hely alapján 1–4. térkép). A regionális megoszlások eltéréseinek a legvalószínűbb magyarázata, hogy a kétfajta vándormozgalom az egyes régiók népességének hol alternatív, hol együtt alkalmazott stratégiája volt a népességfelesleg levezetésére.

tés csökkenése), amely a társadalmi devianciák csökkentésére, a problémák helyben történő megoldására (rokonok összeházasodásának növekedése, alacsony szinten maradó elvándorlás) való törekvésekre utal.

Átfogó tanulságként a statisztikai elemzésekből az alábbiak vonhatók le. Először is nyilvánvaló, hogy elemzésünk az örökösödési rendszerekre ható tényezők számottevő részét nem tudta megközelíteni. Az egyenlő osztályú és a fiúkat preferáló (köztük az örökölt javakat egyenlően osztó) örökösödési rendszer modelljét magyarázó tényezők közel 60 százaléka hiányzik, míg a törzsöröklés esetében ez a hiány ugyan jóval kisebb, de azért közel 30 százalékos arányával jelentéktelennek nem nevezhető. A hiányzó tényezők egy része az általunk alkalmazott módon (megyei bontású adatsorokkal) valószínűleg meg sem fogható, mivel nem készült róluk korabeli statisztika. Másik részük viszont olyan gazdasági, társadalmi, kulturális tényező lehet, melyek adatait, miután még közvetett összefüggésbe sem voltak hozhatók a népesedési folyamatokkal, nem gyűjtöttük össze, és nem tettük a jelen vizsgálatban elemezhetővé. Vagyis itt és most hangsúlyoznunk kell, hogy számításaink ténylegesen csak a népesedés és az örökösödési rendszerek kapcsolatára vonatkozóan tekinthetők relevánsnak, nem pedig az öröklődés gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatrendszerének egészére nézve. (Az a jelenleginél is szélesebb változómalmaz feldolgozását és kielemezését igényelné.)

Ugyanakkor a fentebb ismertetett eredményekre támaszkodva véleményünk szerint bátran kijelenthetjük, hogy a Kárpát-medencében minden valószínűség szerint az öröklési rendszerek nem állnak szoros kapcsolatban a népességnövekedést meghatározó alapvető folyamatokkal a 20. század elején, és valószínűleg a korábbi korszakokban sem. Az egyenlő öröklés és a fiúkat preferáló öröklés egyáltalán nem függ össze a népességnövekedés legfontosabb tényezőivel, míg a törzsöröklés ugyan kapcsolódik hozzá, viszont ez a gyakorlat, illetve szokásrendszer a Kárpát-medencében csak elszórtan, egyes elszigetelt régiókban fordul elő. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az örökösödési rendszereknek semmiféle kapcsolódásuk nincs a népességhez. Mindössze arról van szó, hogy e kapcsolatok részben más tényezőkből tevődnek össze, mint amelyek a népességnövekedés kapcsán fontosnak bizonyultak (8. táblázat). Utóbbit meghatározóan befolyásolja a termékenység (TTELJES), kisebb mértékben pedig a gyermekhalandóság (EGYHALAL) és a vándormozgalmak (MKULF, MHELYBEN). Az öröklési rendszerekben e tényezők közül az első kettő szintén komoly súllyal szerepel, viszont a migráció befolyásoló szerepe igen alacsony. Vagyis feltételezhetően az örökösödési rendszerek fő szerepe elsősorban a résztvevő generációk közötti státushelyzet megőrzésére, esetenként társadalmi korrekciójára irányul, nem a népesedési problémák (a létszám és a területi megoszlás anomáliáinak) korrekciójára, melyet főként a migráció végez el. Szerepel viszont az öröklődési rendszerek modelljében (7. táblázat) számos olyan magyarázó változó (a birtokos parasztság felbomlásának mértéke, a há-

zasságon kívül születettek, a fiatal korban kötött házasságok, rokonházasságok, német anyanyelvűek aránya), mely a népességnövekedési modellbe nem került bele, mivel főként társadalmi téren hat, míg demográfiai hatása vagy nincs, vagy csak közvetetten érvényesül. Ráadásul utóbbi változók száma minden valószínűség szerint még gyarapítható akkor, ha a népességnövekedéstől még távolabb álló további gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket is bevonunk a vizsgálatba.

8. A népességnövekedés magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
TTELJES	8,345	3,201	2,607	99
EGYHALAL	1,377	0,917	1,501	93
MHELYBEN	-0,355	0,293	-1,213	88
MKULFOLD	-0,240	0,046	-5,189	99

5. Összegezés

Két kérdésre – a falusi-paraszti öröklési rendszer térbeli jellemzőire, valamint az örökösödési gyakorlat és a népesedési folyamatok összefüggéseire kerestük a választ írásunkban. Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy a Kárpát-medencei öröklési rendszerekről készített OMGE-adatgyűjtés alapján rajzolható kép a több mint fél évszázad óta egyenlő osztályt előíró öröklési szabályozás ellenére a 20. század elején még jól látható módon őrzi a korábbi örökösödési szokásjogi rendszerek nyomait. Eszerint, bár a medence társadalmi az eddigi jogtörténeti irodalomnak megfelelően együttesen ténylegesen az osztó örökösödés zónájába sorolhatóak, a részletesebb vizsgálat ettől kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket is ki tud mutatni. Ezek közül talán az a legjelentősebb, hogy egyes régiókban markánsan jelen voltak az osztatlan örökösödés – a kutatás zsargonjában: a törzsöröklés – nyomai is. Külön érdekesség, hogy a közhiedelemmel ellentétben ez a szokásrendszer nem kizárólag a német paraszti gyakorlathoz kötődött, hanem úgy tűnik, hogy nem németek (románok, magyarok, szlovákok) között is előfordult. Érdekes, hogy a középkori eredetű szász bevándorlók leszármazottai viszont többségükben nem követték ezt a szokásrendszert. Természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a törzsöröklés előfordulási arányai összességükben nem annyira jelentősek, hogy lényegesebben módosítani kellene azt a képet, amelyet a korábbi, elsősorban jogtörténeti alapokra építő kutatás kialakított, ti. hogy a Kárpát-medence alapjában véve a szélesebben értelmezett kelet-európai osztó örökösödési zónába tartozik. Eredményeink pusztán arra figyelmeztetnek, hogy az iparosítás előtti korszak képe nem telje-

sen egyöntetű, azon más színek, eltérő árnyalatok is megjelenhettek. Az egyes régiók különböző jellemzők szerinti csoportosítását, besorolását tendenciaszerűen kell értelmezni, vizuálisan pedig mozaikként képzelhetjük el, ahol egy-egy domináns minta mellett attól eltérő részletek is meghúzódhatnak, melyeket az ide-oda tartozásokat megfogalmazó leegyszerűsítő általános megállapítások nem érzékeltetnek. Egyúttal úgy véljük, a fentiek alapján azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Kárpát-medence változatos összetételét, sokszínűségét érdemes nem kizárólag a felekezeti-anyanyelvi összetétel leegyszerűsítő optikáján keresztül nézni. Nem árt, ha több figyelmet fordítunk a népesedési folyamatok, a társadalmi szerkezetek és gyakorlatok időközönként lényeges eltéréseire, érdekes sokarcúságára is.

Vizsgálatunk egyúttal azt is megpróbálta bemutatni, hogy a sok szempontból kedvezőtlennek nevezhető, jól ismert 19–20. századi népesedési folyamatok (az „egykeként” elhíresült születéskorlátozás, valamint az első világháború előtti tömeges kivándorlás) nem kapcsolhatók össze egyszerű és direkt módon valamely együttélésre, házasodásra, örökösödésre vonatkozó szokásrendszerrel. E kapcsolatrendszerek soktényezősök, időközönként áttételesek, időben változók és sem társadalmi, sem gazdasági, sem kulturális hátterük nem szabható meg egyetlen nyelvi, felekezeti vagy regionális csoportba történő besorolással.

Írásunk másik része, mely nem az örökösödési rendszerek térbeli és társadalmi szerkezetével, hanem azok népesedési folyamatokhoz fűződő kapcsolataival foglalkozik, a történeti demográfiai elemzések iránt érdeklődő hazai olvasók egy része számára talán szokatlan módon többtényezős lineáris regressziós vizsgálatokra épült.⁴⁰ Ennek során arra törekedtünk, hogy a modellalkotás folyamatában annak magyarázó változói egyrészt minél jobban megfeleljenek a statisztikai követelményeknek (magyarázó erő, szignifikancia), másrészt összhangba hozhatók legyenek a leíró jellegű, a kérdéssel hagyományos módon foglalkozó esettanulmányok megállapításaival is.

Remélhetőleg az itt közölt elemzés meggyőző módon bizonyította, hogy a Kárpát-medencében fellelhető három legismertebb örökösödési rendszer annak ellenére, hogy rendelkezik a demográfiai folyamatokhoz fűződő kapcsolatokkal, alapjában nem tartozik a népességnövekedést befolyásoló fő tényezők közé. Az öröklődési rendszerek inkább társadalmi és gazdasági kötődésekkel rendelkeznek, mintegy közvetítő szerepet játszanak előbbieket és a népesedési folyamatok között. A két rendszercsoport közötti kapcsolat gyengesége nem kis mértékben összefügg azzal, hogy lassú tényerése ellenére továbbra is a leginkább a népesedési folyamatokhoz kötődő törzsöröklési rendszer rendelkezik a legkisebb súllyal a Kárpát-medencében a demográfiai átalakulás időszakában.

⁴⁰ Próbálkoztunk logisztikus regresszióval is, de az minden esetben, ahol kiszámítható volt, rosszabb eredményeket, gyengébb magyarázó erőt eredményezett, így használatát elvetettük.

Bizonyos, hogy az öröklődés és népesedés kapcsolatáról írásunk elején felvetett kérdés megválaszolására nem az általunk gyártott modellek jelentik az egyetlen megoldási lehetőséget, hanem esetenként más magyarázó változókból is alkothatók ilyenek. Különösen abban az esetben, ha a számításokhoz használt változók körét még továbbiakkal bővítjük. Ugyanakkor valószínűnek tartjuk, hogy számos változó, mely a számítások során kikerült a modellből, rászolgált erre. Lehet, hogy érdemes lenne más módszerekkel is próbálkozni, melyek talán kevesebb adatvesztéssel járnak, jobban megőrzik még a kisebb súlyú változókat is, mint ahogy azt a kissé mechanikus racionalitással dolgozó regressziós program teszi. Bízunk mindenesetre abban, hogy összességében azért sikerült valamennyire tisztázni a különböző örökösödési rendszerek népesedési folyamatokkal való összefüggésének néhány fontosabb vonulatát, másrészt hogy valamennyire rá tudtunk világítani nemcsak az egyes típusok területi, hanem hatás- és kapcsolatrendszerbeli különbségeire is. De ha ez nem így történt, akkor is reménykedünk abban, hogy legalább vizsgálatunk gondolatmenete és gondolat kísérletei adtak némi alkalmat a címben megfogalmazott kapcsolatrendszer feletti töprengésre, netán a vonatkozó régi tételek újragondolására.

IRODALOM

- Apró Erzsébet 2006. A 18–19. századi testamentumok forrásértéke. *Turul* 79/1/2. 41–45.
- Augustins, Georges 2002. The perpetuation of families and the molding of personal destinies. In Kertzer, David I. –Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 322–347.
- Baross János 1902. *Agrár öröklési jog I. Általános tanok és a német törzsöröklés*. Franklin, Budapest.
- Baross János 1905. *Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről*. Uránia, Budapest..
- Benda Gyula 1984. Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka)[1–2.]. *Agrártörténeti Szemle* 26/1–2. 1–84, 308–309.
- Benda Gyula (összeáll.) 1988–2005. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I–III*. Néprajzi Múzeum, Budapest. (Fontes Musei Ethnographiae, 1–3.)
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2000. Risk management in the family. Demographic response to short-term economic stress in Southern Sweden during the agricultural transformation, 1829-1865. In Neven, Muriel –Capron, Catherine (eds.): *Family structures, demography and population. A comparison of societies in Asia and Europe*. Laboratoire de Démographie de l'Université de Liège, Liège, 159–184.
- Berkner, Lutz K. – Mendels, Franklin F. 1978. Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700–1900. In Tilly, Charles (ed.):

- Historical studies of changing fertility*. Princeton University Press, Princeton, N.J. 209–223.
- Bognár Szabina 2002. Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése. *Korall* 3/9. 173–192.
- Bónis György 1941. Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 21. 288–309.
- Brändström, Anders – Tedebrand, Lars-Göran (eds.) 1993. *Health and social change: Disease, health and public care in the Sundsvall district 1750–1950*. Umea University, Umea (Report no. 9 from the Demographic Database)
- Brettel, Caroline 2002. Migration. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 229–247.
- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László (szerk.) 1972. *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest.
- Csukás Györgyi, H. 1997. A településmód és öröklési szokások összefüggései néhány Balaton-felvidéki faluban. In Kuti Klára (szerk.) *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 177–194.
- Dribe, Martin 2004. Leaving as a family strategy in times of economic and demographic stress. The case of rural Scania, Sweden, 1829–1866. In van Poppel, Frans – Oris, Michel – Lee, James Z. (eds.): *The road to independence: leaving home in Western and Eastern societies, 16th–20th centuries*. Lang, Bern, etc.
- Ehmer, Josef 2002. Marriage. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 282–321.
- Faragó Tamás 1973. A jobbágyság gazdálkodása a 18. század derekán. In Sági Vilmos (szerk.) *Edelény múltjából*. Községi Tanács VB, Edelény, 87–120.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3, 105–214.
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483. (Magyar Néprajz, 8.)
- Faragó Tamás 2003. Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 446–474.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 2001. Marriage, widowhood, and divorce. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 221–256.
- Fél Edit 1944. A vagyon és tulajdon Martoson. *Társadalomtudomány* 24/1–3. 1–35.
- Fél, Edit – Hofer, Tamás 1969. *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Fügedi Erik 1992. *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Magvető, Budapest.
- Fügedi Erik 1981. Verba volent...Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Magvető, Budapest, 437–462.

- Gajár István 1988. A pesti tanácsai vagyonleltárak 1702–1848. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, 39–53.
- Gaunt, David 2001. Kinship: thin red lines or thick blue blood. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 257–287.
- Goody, Jack 1973. Strategies of heirship. *Comparative Studies in Society and History*, 3–20.
- Habakkuk, H. J. 1955. Family structure and economic change in 19th century Europe. *Journal of Economic History*, 15. 1–12.
- Hammel, Eugene A. 1968. *Alternative social structures and ritual relations in the Balkans*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Hammel, Eugene A. 1972. The zadruga as process. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 335–373.
- Hársfalvi Péter 1965. Törekvések a parasztbirtok „védelmére”. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 2.* Akadémiai K. 146–383.
- Hayami, Akira 1983. The myth of primogeniture. *Journal of Family History* 8/1. 3–29.
- Hermalin, Albert – van de Wallen, Étienne 1977. The Civil Code and nuptiality: empirical investigation of a hypothesis. In Lee, Ronald D. (ed.): *Population patterns in the past*. Academic Press, New York, San Francisco, London, 71–111.
- Horváth József 1995–1997. *Győri végrendeletek a XVII. századból 1600–1699. 1–3.* Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár, Győri Levéltár, Győr.
- Horváth József 2002. Írásbeliség és végrendelezési gyakorlat Győrben a XVII. században. *Acta Papensia* 2/1–2. 81–98.
- Husz Ildikó 2000. Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall* 1/2. 5–22.
- Kaser, Karl 2002. Power and inheritance: male domination, property, and family in Eastern Europe, 1500–1900. *History of the Family* 7. 375–395.
- Kaser, Karl 2001. Serfdom in Eastern Europe. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family I. Family life in Early Modern Times, 1500–1789*. Yale University Press, New Haven – London, 24–62.
- Kertzer, David I. 2002. Living with kin. In Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (eds.): *The history of the European family II. Family life in the long nineteenth century, 1789–1913*. Yale University Press, New Haven – London, 40–72.
- Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (összeáll.) 1900. *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kövér György 1998. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 13–165.
- Kristóf Ildikó 1999. „Rendeld el házadat, mert meghalsz”. A végrendelet készítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi falvakban és mezővárosokban. In Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 521–556.

- Kronborg, Bo – Nilsson, Thomas – Svalastuen, Andres A (eds.) 1977. *Nordic population mobility. Comparative studies of selected parishes in the Nordic countries, 1850–1900*. Universitetsforlaget, Uppsala.
- Lakatos Ernő 1957. Budapestkörnyék 1848-ban. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. 313–348.
- Laky Dezső 1930. *A törvénytelen gyermekek Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 62/4.)
- Lundh, Christer 1999. Marriage and economic change in Sweden during the 18th and 19th century. In Devos, Isabelle – Kennedy, Liam (eds.): *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Brepols, Turnhout, 217–242.
- Márkus Dezső (szerk.) 1898–1907. *Magyar Jogi Lexikon, 1–6*. Pallas, Budapest.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- Mendöl Tibor 1928. *Szarvas földrajza*. Kertész Ny. Debrecen.
- Mérey Klára, T. 1965. *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. MTA Dunántúli Tud. Int. – Akadémiai. K. Budapest.
- Mezey Barna (szerk.) 1996. *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest.
- Moksony Ferenc 2006. *Gondolatok és adatok: társadalomtudományi elméletek ellenőrzése*. Aula, Budapest.
- Morvay Judit – Tátrai Zsuzsanna 1977. Egyke. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai K. – Arcanum, Budapest. (CD Rom változat).
- Németh Zoltán 1987. *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792*. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza.
- Papp László – Hofer Miklós – Bónis György 1943. Népi jogéletkutatás. *Társadalomtudomány* 23. 270–281.
- Pauly, Carolus 1817. *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae, 1–2*. Typis Grundianis, Viennae.
- Platteau, Jean Philippe – Baland, Jean-Marie 2000. *Impartible inheritance versus equal division: a comparative perspective centered on Europe and Sub-Saharan Africa*. CRED, Faculty of Economics, University of Namur.
- Pribula László 2002. Az öröklési jog nemzetközi fejlődéstörténete. *Jogtudományi közlöny* 57/1. 27–37.
- Puskás Julianna 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Akadémiai K. Budapest.
- Rácz István 1989. *A debreceni cívisvagyton*. Akadémiai K. Budapest.
- Rácz István (összeáll.) 1984. *Debreceni vagyoneleltárak 1817–1848*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 9.)
- Rácz István (összeáll.) 1983. *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.)
- Révész László 1956. A békés megyei jobbtagság rétegződése a 18–19. században In *Körös népe. Történelmi és néprajzi antológia. 1*. Városi Tanács, Békéscsaba.
- Runblom, Harald – Norman, Hans (eds.) 1976. *From Sweden to America. A history of the migration*. Universitetsforlaget, Uppsala.
- Sabeau, David 1990. *Property, production and family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge, MA.
- Stahl, Henri H. 1992. *A régi román falu és öröksége*. ELTE, Budapest.
- Švecová, Soňa 1991. A szlovák és a cseh parasztesalád. *Ethnographia*, 102. 89–119.

- Szabad György 1957. *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszer-ről a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai, Budapest.
- Szél Tivadar 1929. *A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest. (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, 58/3.)
- Szende Katalin 1997. Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. *Levéltári Szemle* 68/1–2. 77–98.
- Szende Katalin 1999. A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban: a középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája. *Soproni Szemle* 53/4. 343–356.
- Szendrey István 1968. *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Miklós 2000. Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–789. (Magyar Néprajz, 8.)
- Tárkány Szűcs Ernő 1946–1947. A népi jogéletkutatás problémái a Nagy-Alföldön. In Bartucz Lajos (szerk.): *Alföldi tudományos gyűjtemény*. Alföldi Tud. Int. Szeged, 302–311.
- Tárkány Szűcs Ernő 1961. *Vásárhelyi testamentumok*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő 1984. Jogi népszokások hazánk területén. *Békési Élet* 19, no/2. 219–227.
- Todorova, Maria 1990. Myth-making in European family history: the zadruga revisited. *East European Politics and Societies* 4/1. 30–76.
- Vintila-Ghitulescu, Constanța 2007. *Marriage strategies and sequels: prosperity or conflict between relatives (Romania, 18th century)*. Paper presented for the Cost Action A 34, Second symposium, University of Minho, Guimaraes.
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Stephaneum, Budapest.
- Wrigley, Anthony 1978. Fertility strategy for the individual and the group. In Tilly, Charles (ed.) *Historical studies of changing fertility*. Princeton University Press, Princeton. 135–154.
- Zmegač-Čapo, Jasna 1996. New evidence and old theories: multiple family households in Northern Croatia. *Continuity and Change* 11. 375–398.

DEMOGRAPHY AND INHERITANCE SYSTEM IN THE CARPATHIAN BASIN BEFORE WORLD WAR I

Summary

The author tries to show the spatial characteristics of rural inheritance and to clarify the relationship between the practice of succession and demographic development. He has succeeded in pointing out that the geography of inheritance, reconstituted on the basis of the data collection carried out by OMGE (an association of Hungarian landowners) between 1902 and 1904, had preserved

the traces of the former inheritance systems until the beginning of the 20th century to some extent (Map 2). Though literature on the history of law has placed the societies of the Basin in the zone of partible inheritance (dividing the inheritance among the heirs), and this view has proved to be right on the a whole, a more detailed analysis was able to demonstrate more or less diversity behind that general picture. First of all, traces of inheritance inequality (inheritance system in the stem families) seem to have existed markedly in some regions (Maps 3, 4). It is particularly interesting that – in spite of the general opinion – these rules of inheritance characterised not exclusively the German peasant communities but sometimes also the Romanian, Hungarian and Slovakian ones. But this kind of inheritance was not popular enough to modify the general character of the Carpathian Basin in this respect: it belonged to the zone of partible inheritance of Eastern Europe, considered in a broader sense. The results of the analysis only warn the reader that the rules of inheritance were not entirely uniform in the pre-industrial era. The classification of regions into larger territorial units has to be interpreted as the predominance of some tendency, and the geography of inheritance in the Carpathian Basin has to be imagined as a mosaic-like picture: close to a dominant pattern one can find very different ones, too.

At the same time, the analysis also tried to show that the well-known and in many respects unfavourable demographic development of the 19–20th centuries (birth control, the one-child system, mass emigration before World War I) cannot be connected with the rules and customs of cohabitation, marriage and inheritance in a simple and direct way. This relationship has many factors, sometimes it is indirect, it changes in time, and either its social, economic or cultural backwardness cannot be interpreted by some ethnic, denominational or regional character.

The other part of the paper, dealing with the relationship between inheritance systems and demographic development, is based on multiple linear regression analyses (tables 4–7). The author intended to form as good models as possible in a statistical sense (significance, power of explanations), and tried to reconcile his results with those of the case-studies using more traditional descriptive methods. (Explanation of the used variables can be found in Appendix 1–5).

According to the results of the regression analyses, the three most popular inheritance systems in the Carpathian Basin did not basically influence population growth. Instead, inheritance systems had social and economic impacts, and they served as a medium between economic and social factors and demographic development. First of all, unequal inheritance rules of the stem families were connected with demographic changes and conditions, but this kind of inheritance – despite its gradual spread at the turn of the century – had the smallest

weight in the Carpathian Basin, and this fact partly explains the relatively weak connection between inheritance and demography.

Tables:

1. *The entireness of the OMGE-examination related to inheritance lead by János Baross*
 Heading: Regions in official statistics; Administrative units in 1910; The data of which can be found in the examination; Proportion (%)
2. *Differences between the official data of Central Statistical Office and the classification of the OMGE-data collection*
 Heading: Counties of the one-child-system (N, %); Counties of emigration (N, %)
 Lateral text: Big difference; Small difference; Identical data; Total; Mean difference (unit)
3. *Results of the multiple linear regression analysis, I. (dependent variable: index of the population growth between 1869 and 1910)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (territorial units)
4. *Results of the multiple linear regression analysis, II. (dependent variable: index of the population growth between 1869 and 1910 in the 43 counties having data in the OMGE-examination)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)
5. *Results of the multiple linear regression analysis, III. (dependent variable: the type of inheritance around 1900 in the 43 counties having data in the OMGE-examination)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Dependent variable (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)
6. *Results of the multiple linear regression analysis, IV. (dependent variable: the type of inheritance around 1900, independent variables according to the type of inheritance)*
 Heading: Coefficient of determination; Standard error of the estimate; Degrees of freedom; F distribution; Statistical significance; Number of the variables remaining in the model; Notes (types of inheritance: equal partition, male preference, preference of one heir in the stem families)

7. *The beta values of the variables of the three inheritance systems*

Heading: name of the independent variable; Abbreviation of the variable; Equal partition; Male preference; Unequal inheritance in the stem families

Lateral text: Fertility; Percentage of the families with one child; Child mortality; Proportion of the land owning peasants; Infant mortality; Rate of illegitimacy; Rate of those born in the administrative unit; Rate of the absent in abroad; Rate of marriage between relatives; Percentage of females getting married below the age of 20; Percentage of people with German mother tongue

8. *The independent variables of population growth in the multiple linear regression*

Heading: Abbreviated name of the variable; Beta value; Standard error of the estimate; T; Significance in percentage

Maps:

1. *Proportion of the testamentary inheritance by county, around 1900*
2. *The regional types of rural inheritance systems around 1900*
3. *Proportion of the cases of unequal inheritance (stem families) by county, around 1900*
4. *The reconstructed zones of partible and unequal inheritance in the Carpathian basin in the pre-industrial age*

Appendix 1

Description of the variables used in the statistical analyses

Appendix 2

Description of the variables related to inheritance

Appendix 3

Independent variables of the equal partition in the multiple linear regression

Appendix 4

Independent variables of the male preference in the multiple linear regression

Appendix 5

Independent variables of the unequal partition (stem families) in the multiple linear regression

1. függelék
A statisztikai összefüggés-vizsgálatokban használt változók
részleges leírása

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Besorolása ^a	Forrása ^b
Nem házas 40–X éves nő 1910	%	HTELJES	0	MStK US 64
20 év alatti menyasszonyok arányának változása 1897–1910 között	%	HFIAVÁLT	2	MStK UF22 és US 50
20 év alatti menyasszonyok aránya 1910	%	HFIANO	1	MStK US 50
25–29 éves férfiak közül nem házas családi állapotúak aránya 1910	%	HFIAFFI	0	MStK US 27
Roknházasságok arány 1906–1912	Ezrelék	HROKON	4	MStK US 32, 50
Nők újraházasodása 1910	%	HUJRA	2	MStK US 50
Külföldön tartózkodók aránya az összlakossághoz képest 1910	Ezrelék	MKULFOLD	3	MStK US 64
Vándorlási különbözet 1900–1910	Ezrelék	MNEP MOZG	0	MStK US 64
Vándorlási volumen 1910 (a születési hely alapján)	Ezrelék	MVOLUMEN	1	MStK US 64
Vándorlási egyenleg 1910 (a születési hely alapján)	Ezrelék	MEGYENL	0	MStK US 64
Helyben születettek aránya 1910 %	%	MHELYBEN	4	MStK US 64
20 évnél hosszabb megszünt házasságban született gyermek összesen 1909–12	Fő	TTELJES	1	MStK US 50
1–2 gyermeket szült anyák aránya 1909–12	%	TEGYKE	1	MStK US 50
6–X gyermeket szült anyák aránya 1909–12	%	TSOKGYE	0	MStK US 50
Házasságon kívül született gyermekek aránya 1910–11	%	TTVTELE	3	MStK US 50
A 30 év feletti szülőanyák aránya 1910	%	TANYAKOR	1	MStK US 50
Szakképzett segítség igénybevételével lefolytatott szülés 1897	%	ESZŰLSEG	0	MStK UF 22
A halálozás előtt igénybevett orvosi segítség aránya 1901–10	%	EORVSEG	1	MStK US 46
Fertőző betegségben elhunytak aránya 1901–10	%	EFERTHAL	1	MStK US 46
Gyermekek halottak (1–6) aránya 1901–10	%	EGYHALAL	3	MStK US 46
Csecsemőhalandóság aránya 1901–10	Ezrelék	ECSHALAL	4	MStK US 46
Agrársűrűség 1910	Fő/szántóegység	GAGRSURU	1	MStK US 64, 66
Nem mezőgazdasági kereső 1910 (férfi)	%	GNEMMG	1	MStK US 72

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Besorolása ^a	folytatás
				Forrása ^b
5–100 kh paraszt arány 1910	%	GPARASZT	4	MStK US 72
FFI %				
7 év feletti eltartott nő 1910 %	%	GNOELTAR	0	MStK US 72
Ugar aránya a 100 kh alatti gazdaságokban 1913–15	%	GUGAR	1	MStK US 66
Protestánsok aránya 1910	%	KPROTES	1	MStK US 64
Római katolikusok aránya 1910	%	KRKAT	1	MStK US 64
Görög rítusúak aránya 1910	%	KGOROG	0	MStK US 64
Ír-olvas 6–X éves nő 1910	%	KIROLVNO	1	MStK US 64
Ír-olvas 6–X éves férfiak	%	KIRFFELO	0	MStK US 64
többlete a nőkhöz képest 1910				
Egy lakásra eső valaha házas személy 1910	Fő	CSHLAK10	1	MStK US 64
Egy lakásra eső valaha házas személyek változása 1869–1910 között	%	CSVÁLTOZ	3	1869. évi népsz., MStK US 64
Egy házra esik lakás 1910	Eset	CSLAKHAZ	1	MStK US 64
Egy lakásra esik lakó 1910	Fő	CSFOLAK	0	MStK US 64
Egy lakásra eső 20–x éves 1910	Fő	CS20XLAK	2	MStK US 64
Népességnövekedés 1869–1910 között	%	DNEPNOV	2	MStK US 64

- ^a
- 0 = eredetileg kiszámított, de az első szűrővizsgálatoknál kiesett változó
 - 1 = a népességnövekedés regresszió-vizsgálatába bekerült, de a számítások során kiesett változó
 - 2 = a népességnövekedési regressziós vizsgálatok végén bennmaradt változó
 - 3 = a népességnövekedési és örökösödési vizsgálatok során is bennmaradt változó
 - 4 = csak az öröklési vizsgálatok során használt változó

- ^b
- MStK = Magyar Statisztikai Közlemények
 - UF = Új Folyam
 - US = Új Sorozat

2. függelék

Az öröklődéssel kapcsolatos változók részleges leírása

A változó leírása	Mértékegység	Rövidítés	Forrása
Az egyenlő öröklési esetek aránya	%	TEGYENL	Baross 1905
A fiúkat előnyben részesítő öröklési esetek aránya	%	TZSOROK	Baross 1905
A törzsöröklési esetek aránya	%	TFIUPREF	Baross 1905
Németek anyanyelvűek aránya 1910	%	NÉMET	MStK US 64

3. függelék

Az egyenlő osztályú örökösödési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	t	Szignifikancia %
1	EGYHALÁL	1,345	0,887	1,516	90
2	TTVTEL	-0,871	0,491	-1,776	95
3	ECSHALÁL	-0,200	0,118	-1,687	95
4	GPARASZT	-1,027	0,274	-3,745	99,5
5	HFIANO	-0,298	0,177	-1,684	95
6	MKULFOLD	0,170	0,067	2,552	99
7	TTELJES	-12,913	5,178	-2,494	99

4. függelék

A fiukat előnyben részesítő osztó örökösödési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
1	EGYHALÁL	0,901	0,750	1,201	85
2	ECSHALÁL	0,135	0,135	1,312	90
3	GPARASZT	0,879	0,879	3,417	99,5
4	MKULFOLD	-0,113	-0,113	-1,808	95
5	MHELYBEN	-0,374	-0,374	-1,352	90
6	TTELJES	15,607	15,607	2,594	99
7	TEGYKE	1,705	1,705	2,157	97,5

5. függelék

A törzsöröklési rendszer magyarázó változói a többtényezős lineáris regresszióban

Sorszám	A változó rövid neve	Béta érték	Standard hiba	T	Szignifikancia %
1	MHELYBEN	0,177	0,092	1,933	95
2	EGYHALÁL	-0,826	0,288	-2,864	99,5
3	TTVTEL	0,491	0,165	2,970	99,5
4	ECSHALÁL	0,120	0,032	3,727	99,5
5	GPARASZT	0,155	0,060	2,566	99
6	HROKON	0,397	0,176	2,213	97,5
7	NÉMET	0,104	0,050	2,082	97,5